

Personhistorisk

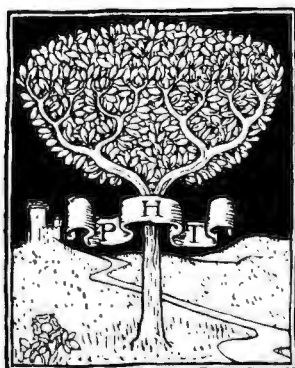
TIDSKRIFT

2013:2

Årgång 109

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Jenny Björkman

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2013:2

Personhistorisk tidskrift

ANSVARIG UTGIVARE: Personhistoriska samfundet genom redaktör Jenny Björkman,
Levertinsgatan 1, 112 52 Stockholm.

E-post: jenny.bjorkman@rj.se

Medlemsavgiften är 200 kr/år. Den betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskortet kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner inom och utom Sverige är 220 kr plus porto.

KONTAKT: Samfundets sekreterare Lena Milton, info@personhistoriskasamfundet.se.

Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är samfundets skattmästare Peeter Mark, pht@personhistoriskasamfundet.se.

Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se.

Förfrågan om äldre nummer av PHT ställs till Ann Hörsell, Riksarkivet.

E-post: ann.horsell@riksarkivet.se

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Kungl. Patriotiska Sällskapet.

TRYCK: Åtta.45, Solna i mars 2014

ORIGINAL: Art-O-Matic, Stockholm

Manus ska levereras som redigerbara digitala filer till redaktören per e-post. Fotnoter placeras efter brödtexten i dokumentet. Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer" samt lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder skickas antingen som digitala filer eller per post som original. Redaktionen återsänder bilder som bifogats för skanning.

Tidskriften tillämpar peer-review. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

Det är ingen nyhet för er som håller detta nummer av Personhistorisk tidskrift i era händer att det är ett mycket sent nummer. Det heter 2013:2, men i kalendern står det 2014. Bakgrunden är det utsatta ekonomin som Personhistorisk tidskrift tyvärr har. Som så många andra tidskrifter som i någon mån behandlar humaniora i Sverige på svenska, är vi beroende av det tidskriftsstöd som VR ger och som nu blivit indraget.

Liksom flera av dess tidskrifter har PHT en lång och framgångsrik historia. En gång i tiden prenumererade den bildade borgarklassen på tidskrifter som dessa. Läraren, läkaren, prästen – de hade alla sina tidskrifter, sina alster, där en bildad elit både läste och ibland skrev själv. Så är det inte längre. Skaran av prenumeranter har minskat. Kostnaderna däremot inte.

Det sätter press på PHT. Vilken roll spelar tidskriften i dag? Behövs en tidskrift som denna i dag? Vad kan Personhistorisk tidskrift erbjuda dagens läsare? Många skulle kanske säga att personhistoria av den art som presenterats i tidskriften genom åren blivit förlegad och att prenumeranternas tynande skara talar sitt tydliga språk. Men frågan är om det är så enkelt. För tidskriften läses inte bara då den dimper ner i era brevlådor. Artiklarna utgör återkommande referenser för forskare och det är inte ovanligt att man använder sig av inte bara förra årets utan förra decenniets nummer, eller till och med förra seklets nummer. Det säger en del. Inte heller skulle jag vilja säga att den personhistoria som skildras här är oviktigt. Tvärtom. I den lilla människan, i det personliga ödet, finns en möjlighet att se det stora. Det visar till exempel Peter Englund i sin ånyo aktuella *Stridens skönhet och sorg. Första världskriget i 212 korta kapitel*. Men också dagens enorma intresse för det biografiska tyder på det, även om det finns en hel del skvaller och till och med snaskigheter i vårt dagliga intresse för det intima och när, finns här också något annat. Den personhistoria som presenteras här är inte bara yta och skvaller. I detta nummer vill jag framhålla flera artiklar som typiska för den moderna personhistorien, som jag menar är viktig och som förnyar våra insikter om några enskilda öden, men också det förflutna i allmänhet och om större processer och skeenden, och därmed om oss själva som människor i ett samhälle. Det handlar till exempel om artikeln om pigor, om tågtjänstemännen och om en bortglömd filosof. Här får vi följa med vanliga och ovanliga människor, ibland till och med anonyma personer, som lär oss om sin tid och sina liv, som var både vanliga och ovanliga. Det är historien sedd nerifrån och ibland mycket nära, men författarna väjer inte heller för att lyfta blicken och därmed sätta det hela i ett sammanhang som gör oss läsare lite klokare och kanske mer insiktsfulla.

Sådan historia behövs.

Jenny Björkman

Innehåll

Artiklar

<i>Karin Hassan Jansson</i>	Pigors arbete och vardag i det tidigmoderna Sverige	137
<i>Anders Björnsson</i>	Tågresenärer och klassresenärer – en personlig socialhistorisk betraktelse	159
<i>Sven Bjerstedt</i>	En halländsk fotnot i den svenska filosofins historia: Emanuel Hvalgren	167
<i>Per Gunnar Edebalk</i>	Gustav Möller och arbetslöshetsförsäkringen	193
<i>Patrik Lundell</i>	Om biografiska samlingsverk 1700–1850	207

Recensioner

<i>Fredrik Holmqvist</i>	Den okunnige läraren. Fem lektioner om intellektuell frigörelse Av <i>Jacques Rancière</i>	221
<i>Olof Hägerstrand</i>	Herbert Tingstens sista dagar: berättelsen om ett liv Av <i>Per Wirtén</i>	223
<i>Gunnar Edlund</i>	”Vår vänskap når öfver tidens gräns” Mystikern från Kumla, Anders Collin 1754–1830 Av <i>Birgitta Rengmyr Lövgren</i>	227
<i>Jenny Björkman</i>	Att alltid göra och tänka det olika: Siri Derkert i 1900-talet Av <i>Mats Rohdin & Annika Öhrner</i> (red.)	230

<i>Martin Almbjär</i>	The inner life of empires: an eighteenth-century history Av <i>Emma Rothschild</i>	232
<i>Åke Lilliestam</i>	Dagboken som konst. Svenska konstnärsgärdar under hundra år Av <i>Tomas Lidman</i>	235
<i>Olof Hägerstrand</i>	Gustaf Adolf Lysholm: Diktare, drömmare, servitör Av <i>Per Wästberg</i>	237
	Medarbetare i detta nummer	240
	Personregister 2013	242

Pigors arbete och vardag i det tidigmoderna Sverige

KARIN HASSAN JANSSON

Sveriges förflutna myllrar av anonyma människor: bönder och bondhustrur, drängar, pigor, inhysesshjon och krigsfolk. Vi vet en del om dem som kollektiv, sådant som deras genomsnittliga giftermålsålder och livslängd, hur stora familjer de skapade, vad de betalade i skatt och var de bodde. Men vi vet väldigt lite om dem som individer och de är, trots att de var så många, sällsynta i historieskrivningen. I den här texten presenteras några pigor i 1600- och 1700-talets Sverige: Kerstin Svensdotter och Karin Larsdotter som tjänade i Jon Olssons hushåll i Gusseröd kring 1680, Britta Månsdotter som arbetade hos furiren Daniel Wirstedt på officersbostället Häradsmåla i Småland i början av 1730-talet och Annika Ersdotter som tjänade hos bonden Anders Olsson i Östra Berg i västra Götaland under 1700-talets sista år.¹ De förenas av att de stått inför

Pigorna var en vanlig men anonym del av befolkningen. Pehr Hillerström målade 1790 dessa pigor i samspråk. Han har målat samtliga bilder i denna artikel.

rätta och sagt sig ha blivit utsatta för våldtäkt. De protokoll som då skrevs och som bevarats med minutiös noggrannhet i lokal och central förvaltning, är de huvudsakliga källorna för följande framställning. Här står emellertid inte själva våldtäktsbrotten i centrum, utan pigorna själva, deras arbete och deras arbetsvillkor.² Det finns ännu

ingen omfattande svensk forskning om pigors konkreta arbetsuppgifter och arbetsvillkor. Förutom att teckna konturerna av några pigors arbetsliv i det tidigmoderna Sverige, är syftet med följande text att generera fruktbara forskningsfrågor genom att diskutera uppgifter ur de svenska källorna i relation till tidigare forskning.³

Arbetets praktik och sysslornas plats

Av parternas och vittnenas berättelser för rätten i Allbo i augusti 1734 framgick det att den artonåriga Britta Månsdotter gjorde sysslor i Daniel Wirstedts hushåll. Hon berättade själv att hon "lagat mat och gjort annan betjäning vid hussysslorna" och att hon skötte "hans hussysslor". I protokollet från Inlands härad 1799 får vi bland annat veta att Annika Ersdotter förväntades servera husets gäster dricka, mjölka korna och bära vatten. Inför påsken skulle hon baka och brygga i sin husbondes Anders Olssons hushåll. Hon beordrades också att följa en grannbonde hem en kväll efter en auktion då han var för berusad för att gå själv. Pigorna i Jon Olssons hushåll bakade bland annat bröd och körde timmer i skogen. De sysslor som nämndes är sådana som omtalas som vanliga pigsysslor i tidigare forskning och de flesta skedde i direkt anslutning till huset.⁴ Alla pigorna i exempelfallen fanns på landsbygden. När det gäller stadspigor finns olika uppgifter om var deras arbete vanligtvis var förlagt. I en studie av pigor i Åbo under 1780-talet har Kirsi Vainio-Korhonen lyft fram att pigor relativt sällan utförde sysslor utanför hus-

hällets fysiska ramar. Deras arbete skedde mest i hemmen.⁵ Å andra sidan ser Maria Ågren, som studerar lägre tjänstemannahushåll i Örebro under 1700-talet, att det var vanligt att tulltjänstemän arresterade pigor på gatorna i Örebro under senare delen av 1700-talet då de utförde allehanda ärenden åt hushållen där de tjänade.⁶

Sarah Maza menar att husbondfolk i franska städer under 1700-talet ofta lät pigor och drängar gå ärenden i staden för att själva kunna undvika vissa sysslor, platser och kontakter och därmed upprätthålla sin värdighet eller säkerhet.⁷ Enligt Heide Wunder, som behandlar tysktalande områden under tidigmodern tid, blev det ovanligare att kvinnor från övre medelklassen befann sig på gatorna och andra offentliga platser i 1600-talets tyska städer. En förutsättning för det var att de kunde låta andra gå hushållets ärenden.⁸ Att pigor befann sig ute i staden, och bland annat arresterades av tullare på gatorna i Örebro kan förstas mot en sådan bakgrund. Men det är också möjligt att pigorna var ute i egna ärenden. Enligt Börje Harnesk, som studerat tjänstefolk i 1700- och 1800-talets Sverige, var det vanligt att drängar och pigor betalades i natura, vilket kunde ge dem anledning att avyttra egna varor på sätt som föranledde tullarnas intresse. De kunde också hantera varor vid sidan om sin huvudsakliga tjänst.⁹

Vainio-Korhonen, Ågren, Maza och Wunder lyfter i de här sammanhangen fram arbetsdelningen mellan husbondfolk och tjänstefolk i städerna och Maza och Wunder betonar att användningen av

tjänstefolk kunde vara ett sätt för husbondefolket att upprätthålla ett visst levnads-sätt. Ett genomgående tema i forskning om könsarbetsdelning i det tidigmoderna Europa är framväxten av det som kallats för separata sfärer, framför allt av idealet om en hemmavarande hustru som enbart sysslade med hushållssysslor i anslutning till hemmet. I Norden har man ofta menat att det skedde under senare delen av 1700-talet och var kopplat till de sociala mellanskikten.¹⁰ Mot bakgrund av de här diskussionerna är en studie av var pigors arbete utfördes synnerligen intressant. Skedde det i direkt anknytning till hemmet eller i ett vidare rumsligt sammanhang? Fanns det en hierarkisk social dimension i arbetets förläggning så att gifta kvinnor lät sina pigor utföra vissa sysslor för att själva kunna undvika vissa platser?

Jag har främst diskuterat stadspigors arbete här, men frågorna är intressanta också i relation till pigor på landsbygden. Rosemarie Fiebranz konstaterar, i sin studie av genusarbetsdelning i Hälsingland 1750–1850, att kvinnor i sitt arbete rörde sig över stora områden. Kvinnors sysslor var knutna till deras ansvar för förvaltningen av hushållets resurser, men det innebar ännu inte, enligt Fiebranz, att arbetet var fysiskt bundet till huset.¹¹ Genom att jämföra vad pigor och hustrur arbetade med och var de gjorde det kan vi fördjupa kunskapen om det värde och den mening som olika sysslor och platser förknippades med. En sådan jämförelse kan alltså både belysa sociala hierarkier inom och utom hushållet samt säga något om maktrelationerna

mellan olika grupper av kvinnor. Det kan också säga något om vilken betydelse dessa maktrelationer hade för den konkreta formeringen av kulturella identiteter och sociala skillnader, till exempel för realiseringen av idealet om separata sfärer.

Det praktiska arbetet var i sig en makt-skapande aktivitet. De konkreta arbetsuppgifter och makten över arbetets organisering (när, var och hur det skulle ske) var centrala för att forma relationen mellan husbönder och tjänstefolk. Relationen formades också av en rad skrivna och oskrivna regler och ideal som vi känner till genom studier av bland annat lagstiftning, samtida debatter och utläggningar av hushållsregler.¹² Men vi vet mycket mindre om hur dessa regler och ideal omsattes i praktiken. Ändå var arbetets praktik, sysslorna i sig och vilken makt man hade över dem, också konstituerande för relationen mellan husbondefolk och tjänstefolk: människors ställning och identitet konstituerades bland annat av vad de gjorde och vilken makt de hade över sitt arbete.¹³ Genom att detaljstudera pigors sysslor och relatera dem till sysslor som gjordes av personer med andra positioner i och utanför hushållet vill jag komma åt hur arbetet skapade, upprätthöll och överskred maktrelationer.

Begreppet intersektionalitet har blivit vanligt att använda i humanistisk och samhällsvetenskaplig analys när man vill betona att man beaktar flera och olika skillnadsskapande kategoriseringar. Klass får en annan betydelse när det kombineras med kön eller etnicitet och det är sådana korsningar mellan maktskapande

sorteringsprinciper som nyttiggörs i en intersektionell analys.¹⁴

Redan i själva positionen piga korsas flera kategoriseringar: en piga var per definition av kvinnligt kön och att hon innehade en underordnad – tjänande – plats i ett hushåll (eller annan arbetsorganisation, begrepp som fabrikspiga förekom också). Pigor var därutöver ofta unga och kom vanligtvis från de mindre välbärgade skikten i samhället. I pigans position korsades således flera underordnande kategoriseringar.¹⁵ Men spänningar mellan olika hierarkier är också tänkbara. Pigor kunde vara äldre än sina matmödrar, komma från en mer bildad miljö eller vara skickligare arbetare. Och de kunde befinna sig i en överordnad position i relation till andra som tjänade i hushållet. Hur olika maktskapande kategoriseringar som hushållsposition, kön, ålder, släktskap och social ställning i praktiken grep in i varandra och mot- eller medverkade varandra i organisationen av det praktiska arbetet är frågor väl värda att undersöka.

Tjänandets villkor

Enligt lagen var tjänstetiden för pigor och drängar ett år och mellan slutet av juli och slutet av september kunde pigor och drängar säga upp sig och ta tjänst i ett nytt hushåll.¹⁶ Britta Månsdotter verkar emellertid inte ha haft en sådan formellt uppjord position som piga hos Daniel Wirstedt.¹⁷ Enligt hennes berättelse på tinget hade hon "efter Wirstedts påstående, utom hennes eller föräldrarnas vilja varit tvung-

en att sköta hans boskap och hussysslor". Daniel Wirstedts hustru hade några år tidigare lämnat honom tillsammans med ett av barnen och han bodde kvar på Häradsmåla med sin trettonåriga dotter Greta. Husförhörslängderna från 1720- och 1750-talet vittnar om att det vid andra tillfällen funnits pigor i hushållet.¹⁸ Det är alltså rimligt att tänka sig att gårdens skötsel krävde kvinnlig arbetskraft och de sysslor som Daniel Wirstedt uppmanade Britta Månsdotter att göra var sådana som – såvitt vi hittills vet – sällan gjordes av män, särskilt inte av män med lite högre social status, som furiren Daniel Wirstedt.

Att Britta Månsdotters position i Daniel Wirstedts hushåll var oklar syns också i vilka beteckningar som användes på dem av olika personer i rättegången. I ett brev som Britta Månsdotter och hennes bror skickade till landshövdingen kallade de Daniel Wirstedt för "vår fader", sannolikt syftade de då på hans status som husbonde på militärbostället och därmed "fader" för allt gårdsfolk, inklusive Britta Månsdotter. Hennes far (Måns Jönsson) kallade Daniel Wirstedt för "sin husbonde" och Britta Månsdotter för "min dotter, "mitt barn" och "barnet" i sin skrivelse. Daniel Wirstedt å sin sida kallade Måns Jönsson för "bonden" och Britta Månsdotter för "min tjänstepiga" i en inlaga. I en annan skriftlig inlaga kallade han Måns Jönsson för "min boställsbonde" och han lyfte in deras relation i sin argumentation vid ett par tillfällen genom att betona att Måns Jönsson agerat mot honom med orden "emot mig, sin husbonde". Han kallade dottern för

”pigana Britta” och refererade regelmässigt till henne som ”pigana”. Han skrev också att ”pigana [Britta] tjänste för mig, således att hon skötte mitt hus och kreatur”. I övrigt betecknades inte Britta Månsdotter som pigana i protokollet, inte av rätten och inte av något av vittnena. Min slutsats är att Britta Månsdotter i praktiken fungerade som pigana i Daniel Wirstedts hushåll från julen 1733 till senvåren 1734. I hennes sysslor ingick att sköta hushållet, bland annat att laga mat, samt att ta hand om djuren. Men hon var sannolikt inte städslad som pigana i rätt ordning, vilket hon, hennes far och andra vittnen lyfte fram i rättegången. Frågan var viktig eftersom det påverkade hennes skyldigheter och rättigheter i relation till Daniel Wirstedt.

Kerstin Svendsdotter hade angivit sin husbonde, Jon Olsson i Gusseröd, som far till det utomäktenskapliga barn hon födde 1678. När han på grund av det stod inför rätta misstänkt för hor år 1680 fanns hon inte på plats och Jon Olsson argumenterade framgångsrikt för att hon inte var tillförlitlig. Han berättade att hon bara arbetat hos honom tillfälligt och skurit korn under några dagar. Annars höll hon till hos de svenska och danska kompanierna som var förlagda i närheten och hade, enligt Jon Olsson, fört ”ett horaktigt och lättfärdigt leverne, och låtit bruka sig för en prostibulo och fälthora”.

Enligt Kerstin Svendsdotters berättelse i rätten ett år senare, 1681, tjänade hon som pigana hos Jon Olsson i laga ordning när han förgrep sig på henne. Han hade inte låtit henne lämna huset annat än för att arbeta

i ett annat hushåll under en månad. Hon tillbakavisade därmed hans påståenden om att hon bara skulle ha arbetat tillfälligt hos honom och i stället befunnit sig hos krigsfolket. Hon betonade också att hon, sedan hon slutade hos Jon Olsson, tjänat hos prästen på hospitalet i Göteborg i flera år.

I det här fallet verkar Jon Olssons och Kerstin Svendsdotters vitt skilda beskrivningar av hennes tjänsteförhållanden vara kopplade till hennes trovärdighet och ärlighet. Det tillfälliga arbetet kopplades samman med oklara lydnadsförhållanden och potentiell osedlighet medan stadig tjänst knöts till lydnad, lojalitet och ärlighet.¹⁹

Annika Ersdotter hade troligtvis en laga tjänst som pigana hos bonden Anders Olsson i Berg i Ödsmåls socken. Av vittnesmål och uppgifter i våldtäktsrannsakningen verkar det som om hon tjänat där en tid och enligt mantalslängderna bestod hushållet av bonden, henne och ett eller flera barn under femton år.²⁰ Hustrun i huset hade dött i barnsäng 1797.²¹

Både Britta Månsdotters och Annika Ersdotters arbetsvillkor och konkreta sysslor påverkades av att de tjänade i hushåll som saknade matmödrar. I Annika Ersdotters fall verkade det som om hon hade ett visst ansvar för planeringen och ledningen av hushållsarbetet. Rannsakningen från Indals norra härad utgår från att Annika anklagat en grannbonde, Lars Andersson i Näs, för våldtäkt. Enligt Annika Ersdotters berättelse beordrades hon av sin husbonde att följa Lars Andersson

hem en kväll efter en auktion när han var berusad. Framme vid hans gård drog han in henne i stallet och våldtog henne.

Annika Ersdotter berättade vidare att hon svimmade och vaknade våldtagen och misshandlad. Hon skyndande sig hem där hon klagade över det inträffade för husbonden och grannfolket. Hon kände sig mycket sjuk och yr och hennes tillstånd ställde till problem i hushållet, inte minst för att våldtäkten skett i veckan före påsk. Kvinnan Anna Svensdotter vittnade i rätten om att hon blivit budskickad till Anders Olssons gård och att Annika Ersdotter "bett vittnet hjälpa hennes husbonde att brygga och baka till helgdagarna, sedan hon var så hanterad av Lars i Näs att hon icke kunde göra det." Pigan Johanna Henriksdotter kom och tittade till Annika Ersdotter på morgonen dagen efter våldtäkten och fick då anledning att hjälpa Anders Olssons lilla dotter "att koka", vilket Annika Ersdotter kommenterade med att "det vore väl, ty hon orkade intet". Annika Ersdotters agerande och kommentarer vittnar om att hon hade ansvar för att hushållssysslorna blev gjorda, också de mer krävande åtagandena inför påskhelgen, och att hon hade möjlighet att be andra att träda in i hennes ställe när hon var sjuk.

Både fallet från Fräkne och fallet från Indals norra härad ger inblick i hur pigor kunde "lånas ut" mellan olika hushåll och att kvinnor som inte hade en laga pigtjänst kunde tas in som extra hjälp då det behövdes. I Indalsfallet fick en piga hjälpa en granne hem och en annan fick hjälpa till i grannhushållet när den ordinarie pigan var

Som inneboende var pigornas position utsatt. Det visar också fallen i denna artikel.

sjuk. Vi vet inte vem kvinnan Anna Svensdotter var. Kanske var hon piga i ett annat hushåll, gift, änka eller en grannes dotter. Hursomhelst verkade hon kunna lejas som piga för en tillfällig arbetsuppgift.

Att pigarbete inte alltid handlade om unga kvinnors arbete under ettåriga kontrakt har betonats av Deborah Simon-ton. Hon menar att forskningen alltför ensidigt betraktat pigtjänst som en livscykelposition som användes av unga ogifta kvinnor för att samla medel för att kunna gifta sig och därmed missat stora delar av den variation och komplexitet som fanns i pigors position och sysslor.²² Att pigtjänst kunde vara både en heltids- och en deltids-syssla, både en livstids- och livscykelposition, samt att pigor kunde vara utpräglade mångsysslare har också betonats av Amy

Louise Erickson och Tim Meldrum.²³ Av de exempel som lyfts fram här verkar olika tjänsteförhållanden också ha kopplats samman med olika grad av ärbarhet och självständighet.

När en tjänst var en laga årtjänst skulle det finnas en överenskommelse mellan husbondefolket och pigan och deras respektive rättigheter och skyldigheter var delvis lagstadgade.²⁴ Denna reglering gjorde det möjligt för parterna att söka sin rätt i domstol vid eventuella konflikter.²⁵ Det gällde också den svagare parten i relationen: tjänstehjonet. Hur dessa möjligheter såg ut och utnyttjades verkar ha skilt sig åt i olika delar av Europa.

Maza menar att tjänstefolk i franska städer på 1700-talet var nästan helt utelämnade åt sina husbönders godtycke och att de levde i en mycket utsatt situation. Tjänstefolket kom ofta inflyttande till staden från den omgivande landsbygden och integrerades aldrig i stadsbefolkningen. Det utanförskap de levde i förstärktes av det sociala avståndet mellan deras uppväxtmiljö och den miljö de tjänade i och gjorde dem extra utsatta och sårbara.²⁶ Enligt Maza ledde det till att tjänstefolk hade mindre inflytande över sina arbetsvillkor än andra kategorier av arbetare. Deras fattigdom och främlingskap, deras instrumentella inställning till yrket (som en genomgångsposition), och deras isolering räcker långt, menar hon, för att förklara att de så ofta gick med på att spela de roller deras husbönder önskade.²⁷

Medan Maza nästan enbart beskriver tjänstefolkets svårigheter, betonar bland

andra Simonton och Kirsi Ojala också tjänstens möjligheter. Simonton lyfter fram variation i pigornas tjänande och intresserar sig för de omständigheter som formade alternativa vägar. Många pigor var unga och avslutade sin tjänst så fort de kunde gifta sig, men det fanns också de som började tjäna som pigor när de blev änkor, andra som tjänade tills de inte orkade längre och då gifte sig som en sorts pension och pigsysslor som krävde att innehavaren var gift. Pigtjänst kunde användas för försörjning på olika sätt av kvinnor i olika sociala grupper och åldrar.²⁸ Ojala lyfter, i en studie av tjänstefolk i 1700-talets Åbo och Odense, fram att tjänst innebar att de tjänande tillägnade sig nya kunskaper och kompetenser och ofta fungerade som utgångspunkt för att träffa en äktenskapspartner. Det kunde också vara en möjlighet att lämna en nedbrytande eller trist miljö och upptäcka något nytt.²⁹ Enligt Ojala var det viktigt för tjänstefolk att undvika konflikter med husbondefolket, men det hände ändå att de vägrade att lyda eller protesterade mot sådant de uppfattade som orättvis behandling. Hon ger exempel på tjänstefolk som sade emot, slog tillbaka och rymde och pekar på att tjänstefolk ofta fick rätt i konflikter som drogs inför rätta om de hade lagen på sin sida, till exempel när det gällde avtalsfrågor eller oskäligt våld från husbondefolkets sida.³⁰

I ett av fallen jag använder som exempel omtalas en avtalskonflikt. Pigan Karin Larsdotter ställdes inför rätta år 1681 för att hon väntade ett utomäktenskapligt barn. Hon berättade då att fadern

var hennes husbonde, Jon Olsson, och att han våldtagit henne en första gång när de varit i skogen och kört timmer och sedan utnyttjat henne vid flera andra tillfällen. När han upptäckte att hon var gravid insåg han att han skulle kunna anklagas för blodskam eftersom Karin Larsdotter var brorsdotter till hans hustru. Blodskam var belagt med dödsstraff. Jon Olsson tänkte ge den gravida pigan lite pengar och skicka henne till Danmark men när hon kom till skutan som skulle segla till Danmark kunde hon inte visa upp något pass. Husbonden vände sig då till prästen och bad om respass för pigan, men prästen var motvillig och undrade varför inte pigans far ansökte om pass och om fadern kände till dotterns planer. Prästen frågade också Jon Olsson varför pigan skulle bryta upp från sin tjänst. Jon Olsson svarade att hon var sjuk, men om hon var sjuk borde hon väl stanna hemma hos sin far tills hon var frisk, genmålde prästen. När Jon Olsson då sade att hon var frisk, tyckte prästen att hon borde stanna i sin tjänst. Samtalet slutade med att prästen sade att han först ville inhämta faderns tillstånd innan han gav henne något pass. Så skedde och sedan sökte prästen upp Karin Larsdotter och hennes husbonde på kyrkbacken efter söndagens predikan. Där ställde han, som rättsprotokollet anger:

tvänne frågor, den första till Jon, om det är med hans vilja och samtycke att hon skiljs utur den tjänst och om han hade henne något att beskylla, det hon ej ställt sig ärligen och väl. Svarade sig intet kunna förvä-

gra henne sin lycka, ej vetandes annat med henne än ärligt och gott. Den andra till allmogen där de visste henne något oärligt att tillägga, eller om någon hade henne det ringaste att före oära, som henne kunde förbjuda att draga bort

Häradshövdingen steg då fram och undrade om detta inte var den pigan som jägmästarhustrun hade städlat i sin tjänst men som sedan blivit övertalad av Jon Olsson att stanna kvar hos honom och därför ”stadgepenningen hemligen igen[burit]”. Hustrun hade stämt pigan inför rätta, men pigan hade inte kommit dit och Jon Olsson hade givits ansvar för att se till att hon skulle komma dit vid nästa ting. Och nu ville han skaffa pass till henne i stället så hon kunde åka iväg till Danmark. Uppgifterna gjorde att prästen inte gav Karin Larsdotter något pass.

Protokollet ger en intressant inblick i hur det kunde gå till när en piga skulle få respass. Vi kan inte veta om det prästen sades ha gjort i det här fallet var brukligt eller om det var kopplat till att prästen misstänkte att allt inte stod rätt till. Att jägmästarhustrun stämde in pigan till tinget för att hon sagt upp sitt tjänstelöfte på ett felaktigt sätt, visar emellertid att konflikter kring tjänsteavtal förekom och avhandlades på tinget. Att prästen ville ha både faderns och husbondens explicita tillåtelse att ge respass åt en piga är också intressant. Pigan befann sig här under ett tredubbelt faderskap: under sin familjefar, sin husbonde och prästen som fader i församlingen. Det framgår också att prästen

fungerade som en kontrollinstans gentemot Jon Olssons husbondeskap i det att prästen avkrävde Jon Olsson rimliga skäl för hans agerande.

Överhetens och omgivningens inblick i hushållens angelägenheter och tjänstefolks möjligheter att påverka sina arbetsvillkor verkar i allmänhet ha varit större i 1700-talets Norden än i 1700-talets Frankrike (i alla fall att döma av Mazas arbete). Det kan naturligtvis ha haft sin grund i skillnader i lagstiftning, men det bör också ha varit beroende av tjänstefolkets generella "förhandlingsposition" och det stöd som fanns runt enskilda pigor och drängar. I det tidigmoderna Sverige var det sociala avståndet mellan tjänstefolk och husbondefolk sällan så stort som i de hushåll som Maza studerar. Drängar och pigor kom, åtminstone på landsbygden, snarare från samma, eller endast något lägre, sociala skikt än sitt husbondefolk. Det ledde, menar Harnesk i sin undersökning av tjänstefolk i Norrland, till att tjänstefolket strävade efter att öka sin självständighet och minska sitt beroende av husbondefolket. Det innebar till exempel att både drängar och pigor ständigt försökte uppbringa tid och möjligheter att arbeta självständigt för att skaffa sig extrainkomster. I slutet av 1700- och början av 1800-talet menar Harnesk att tjänstefolket socialt sett var lönearbetare, men kulturellt sett fortfarande bönder: egalitära kulturella ideal präglade deras agerande på ett sätt som inte stämde överens med deras sociala ställning.³¹ Att oberoende och självständighet var eftersträvansvärt också för de allra fattigaste

har även betonats av Alexandra Shepard när det gäller 1600-talets England.³²

Medan Maza för Frankrikes del lyfter fram den sociala distansen mellan husbönder och tjänstefolk, betonar alltså Harnesk den sociala närheten mellan parterna i Sverige. Gemensamt för dem är att de tillskriver det sociala avståndet betydelse för tjänstefolkets ställning och hur husbönder och tjänstefolk agerade i relation till varandra.

En annan faktor som påverkade tjänstefolkets "förhandlingsposition" var tillgången och efterfrågan på arbetskraft. I Sverige rådde under långa perioder på 1700-talet brist på tjänstefolk i jordbruket, vilket ledde till att drängar och pigor kunde förhandla sig till bättre villkor. Statsmakten försökte motverka det genom att dels stipulera antalet tillåtna drängar och pigor i olika hushåll, dels bötfälla husbönder som gav sina hjon för mycket lön.³³

De nätverk och det stöd som fanns runt tjänstefolket spelade också roll för deras möjligheter att påverka sin situation och, om det krävdes, driva sin sak i rätten. Britta Månsdotter och Annika Ersdotter hade ett betydande antal personer runt omkring sig som agerade både i rätten och i relation till de händelser som behandlades av rätten. I Allbofallet agerade hela Britta Månsdotters familj. Hennes far var själv inblandad i ett sidomål (som gällde hemfridsbrott och misshandel och rörde honom och Daniel Wirstedt), modern agerade i samband med övergreppen och vittnade i rättegången, och brodern undertecknade en av skrivelserna till landshövdingen tillsammans

Under 1700-talet kunde både drängar och pigor förhandla sig till bättre villkor. Ändå spelade nätverket runt pigorna en avgörande roll för deras position.

med sin syster. Grannbönderna som bodde på officersbostället var också involverade, både i samband med våldtäkten och som vittnen.

De övergrepp som Britta Månsdotter anklagade Daniel Wirstedt för hade skett vid tre tillfällen när han beordrat henne att arbeta i hans hus, stängt in henne i stugan på natten och våldfört sig på henne. Första gången det skedde hade hon berättat det för sin mor. Av deras berättelser förstår man att de sedan försökte undvika tillfällena när det kunde ske igen. När Daniel Wirstedt skulle resa bort ett par veckor beordrade han Britta Månsdotter att sova i stugan med dottern. Det gjorde

hon, men furiren kom hem oväntat mitt i natten efter bara några dagar och bultade på dörren. Britta Månsdotter öppnade och ville genast gå ut, men Daniel Wirstedt lät henne inte gå utan låste dörren och överföll henne. Han hotade sedan att misshandla hennes far om hon berättade vad som hänt. När han reste iväg samma dag befallde han henne att stanna hos dottern i stugan under natten men det vägrade Britta Månsdotter och berättade i rätten att hon då skötte hussysslorna och sedan gick till sina föräldrar för att sova. Vid midnatt kom Daniel Wirstedts dotter till dem och berättade att fadern kommit hem och begärde att Britta Månsdotter skulle komma. Hon vägrade, av fruktan, men, som skrivaren formulerade det: "efter moderns inrådande, vilken även befarade [att] Wirstedt eljest bruka någon våldsamhet i huset, gick Britta in till honom och lagade mat". Daniel Wirstedt låste då dörren och våldtog henne, som hon berättade "fastän hon strax ropade, ehuru ingen kunde eller tordes komma henne till hjälp". Modern bekräftar dotterns berättelse genom att säga att hon "av räddhåga för hans överfallande, ej annat tordes, än bedja Britta gå in att laga mat åt honom".

I rättegången vittnade flera personer som befunnit sig på gården vid några av de tillfällen då övergreppen skedde. Ingen av dem hade sett själva övergreppen men de vittnade om rop, skador de sett på Britta Månsdotter, sönderrivna kläder och flera av dem hade sett Daniel Wirstedt slå och misshandla Britta. En morgon efter ett av övergreppen hade en grannhustru blivit

anmodad av Wirstedt att ”lägga kläderna i byken” eftersom Britta var sjuk. En grannbonde vittnade om att han tillsammans med Britta Månsdotters far pratat med Daniel Wirstedt om förlikning.

Fallet ger några ögonblicksbilder av hur livet på ett officersboställe kunde gestalta sig under 1700-talet. Husbonden, furiren Daniel Wirstedt, var en omvittnat våldsam person och det är uppenbart att gårdsfolket var rädda för honom. Paret i grannhuset – Anders Olofsson och Kerstin Larsdotter – gick inte ut för att hjälpa Britta Månsdotters mor när hon en natt bultade på deras dörr och klagade över att hon trodde furiren skulle ta livet av hennes dotter. Detta trots att kvinnan i huset vid ett tidigare tillfälle sett att Britta Månsdotter varit skadad och att hennes kläder varit sönderrivna. Men vid ett senare tillfälle agerade Kerstin Larsdotter när Daniel Wirstedt kommit till Britta Månsdotters föräldrar för att hämta Britta och, enligt ett annat vittne ”slog henne så obarmhärtigt att vittnet tänkte Britta skulle bli dödd”. Kerstin Larsdotter försökte då freda Britta Månsdotter genom att be honom skona Brittans liv. Såväl familjen som andra på gården, både de bofasta och tillfälliga gäster, var alltså beredda att vittna till fördel för Britta Månsdotter mot Daniel Wirstedt. I våldtäktsfall var den här typen av stöd en förutsättning för att pigors anklagelser skulle behandlas seriöst av rätten.³⁴

Pigan Annika Ersdotters anklagelse om våldtäkt riktade sig inte mot hennes husbonde, utan mot grannbonden Lars Andersson. Även i det fallet framgår det

att hon hade ett nätverk runt sig som gav henne stöd både efter våldtäkten och senare, vid rättegången. Flera personer som befann sig hemma hos hennes husbonde när hon kom hem på natten vittnade om att Annika Ersdotter då var ”förströdd”, ”jämrat sig” och klagat över att hon hade ont. Ingen av de som vittnade verkar ha varit släkt med Annika Ersdotter. Sammantaget vittnade ett tiotal personer – en dräng i samma hushåll, en syster till husbonden, grannar och deras tjänstefolk – om hur pigan sett ut, vad hon sagt direkt när hon kom hem och hur hon mädde dagarna efter övergreppet. Flera av dem, både män och kvinnor, vittnade mest om hennes yttre, men några av dem – alla kvinnor – hade frågat Annika Ersdotter mer ingående om hur hon mädde och vad som hänt. En rad personer, både andra pigor och drängar och husbondefolk, hade alltså registrerat Annika Ersdotters sinness tillstånd och utseende den aktuella kvällen och dagarna därpå och några av kvinnorna – både pigor och matmödrar – hade brytt sig så mycket att de frågade henne hur hon mädde och vad som hänt.

Rättsfallet ger inblick i en värld av vardaglig samvaro mellan tjänstefolk och husbondefolk, en samvaro där personers ställning, ålder och kön spelade roll för hur man agerade, men där man lade märke till och brydde sig om varandra över dessa gränser. De nätverk som mobiliserades runt de två pigorna i så svåra konflikter som exempelfallens våldtäkter, visar att nätverk kunde ha stor betydelse för pigors villkor och ger anledning att försöka inbe-

gripa sådana aspekter i en studie av pigors arbete och arbetsvillkor.

Fallen jag bygger på kommer från landsbygden, vilket säkert spelade roll när det gällde pigornas nätverk och stöd. Mot bakgrund av tidigare forskning skulle det vara intressant att studera hur detta såg ut i svenska stadsmiljöer. Var pigor i staden mer isolerade och utelämnade till sitt husbondefolk än pigor på landsbygden?

Pigsysslornas inbäddning i sociala relationer

De nätverk som blir synliga här visar hur tjänstefolkets arbete och arbetsvillkor var inbäddade i sociala relationer. Det professionella (avtalet och regleringen av förhållandet mellan tjänstefolk och husbondefolk) och det personliga (som släkt- och grannskap, känslor och individuella omständigheter) var tätt sammanvävda.

Britta Månsdotters och hennes fars argumentation i anklagelserna mot Daniel Wirstedt bottnade i föreställningar om hur en relation mellan husbönder och pigor borde se ut. De framhöll att Daniel Wirstedt egentligen inte hade lejt Britta Månsdotter som piga, men att hon ändå lydde honom och gjorde som han ville så länge han inte ofredade henne. Till och med efter den första våldtåkten försökte de göra honom till viljes, men han missbrukade – enligt deras argumentation – den makt han hade som husbonde för att våldta pigan. Det framkom också i flera olika sammanhang i rättegången att Daniel Wirstedt var en våldsam husbonde, vilket stred mot husbondeidealet.³⁵

Även Daniel Wirstedt grundade sin argumentation på föreställningar om relationen mellan husbonde och piga. Han förnekade att han haft sexuellt umgänge med Britta Månsdotter samtidigt som han framhöll att hon förmodligen inte varit ovillig till sådant. Han menade att grunden för anklagelsen stod att finna i en gammal konflikt mellan honom och Britta Månsdotters far, hans boställsbonde, och att fadern "tvingat sin dotter till skändlig osanning".

Ett annat argument han förde fram var att Britta Månsdotter blivit gravid med någon annan och velat rädda sin ära genom att skylla på honom, särskilt som han tidigare var straffad för enkelt hor. I rannsakingen fanns flera personer som vittnade om att han misshandlat Britta Månsdotter. Det beskrev han som att han "dragit henne i håret och gett henne ett par örffilar" för att hon "vårdslöst hanterat vad som varit i huset" och "honom med skamlös mun bemötte". I en skrivelse motiverade han sitt våld med att han konfronterat henne med det skvaller hon spridit om honom och då tagit tag i henne i håret och gett henne "väl förskyllt, några slag".

Daniel Wirstedt lutade sig alltså mot föreställningar om att underlydande kunde vara vårdslösa, olydiga och uppstudsiga och då borde agas. Hans argumentation bottnade också i föreställningar om att en underordnad hyste hat och avund mot sina överordnade och agerade svekfullt mot dem, samt att pigor ofta hamnade i knipa för att de blev gravida i föräktenskapliga relationer.³⁶

Relationen mellan Daniel Wirstedt som

överordnad husbonde och Britta Månsdotter och hennes far som underordnade, hon som piga och han som boställsbonde, utgjorde alltså ramen för båda sidornas argumentation i rätten. De underordnade utmålade husbonden som oskäligt våldsam, tyrannisk och överdådig och husbonden beskrev sina underlydande som lögnaktiga, olydiga och svekfulla.

När Kerstin Svendsdotter berättade om Jon Olssons övergrepp i Fräkne häradsrätt 1681 betonade hon hans makt och sin egen vanmakt. Hon berättade hur han styrde hushållets arbete: ”han sände sin hustru till Örsmåls socken, sonen till Grimmered och tvenne små flickor till skogen att se efter boskapen och bära hem ved” så att hon blev ensam kvar hemma för att baka. ”[I] det hon satte första gången brödet i ugnen tar han i henne sägandes, du skall aldrig slippa mig”, berättade hon för rätten och sade vidare att han brottades med henne tills han fick sin vilja fram ”bärandes sig intet åt som en människa utan som en djävul”.

Jon Olsson i Gusseröd använde argument som liknade Daniel Wirstedts. Han hävdade att Kerstin Svendsdotter prostituerade sig och då han rannsakades för hor med henne i juni 1680 lämnade han in flera skriftliga attester från trovärdiga män som hört soldater säga att hon fört ett lättfärdigt leverne vid deras kompanier. Han hade också flera vittnen som berättade att Kerstin Svendsdotter vid förlossningen och senare sagt att barnafadern var en löjtnant i norska armén. I rätten 1680 intygade också den närvarande allmogen och nämnden

att Kerstin Svendsdotter var en ”lättfärdig människa och tjuv beryktad i hela landet”, att hon var en känd lögnerska och att hon dessutom kom från en familj där båda föräldrarna gjort sig skyldiga till hor och syskonen till andra brott och synder. Hennes ord var således inte att lita till, särskilt inte som hon också rymt från orten. När rätten motiverade varför de inte fällde Jon Olsson för hor lyfte man bland annat fram att pigan var känd för prostitution och tjuveri samt att Jon Olssons hustru – ”en ärbar kvinna, inkommer för rätten och friar sin man”. Precis som i Allbofallet skedde både pigornas och husbondens argumentation i relation till föreställningar om hur relationerna i hushållet borde se ut.

Annika Ersdotter husbonde verkade inte alls ha varit en sådan våldsam husbonde som Daniel Wirstedt eller så maktfullkomlig som Jon Olsson. Tvärtom finns det i protokollen från Indals norra häradsrätt flera uppgifter som visar att Annika Ersdotter hade ett visst inflytande över sina sysslor. Det hade varit auktion hos en granne och i samband med det hade man festat. Pigan Annika Ersdotter och en dräng hjälpte grannbonden Lars Andersson hem till hennes husbonde där han ville att grannbonden skulle stanna och sova ruset av sig. Men Lars Andersson ville absolut gå hem, trots att det var sent och mörkt så Anders Olsson beordrade sin piga, Annika Ersdotter, att följa honom hem. Hon ville dock inte gå själv, som det står i protokollet, så en grannhustru beordrade sin piga att följa med. Här verkar det alltså ha funnits ett förhandlingsutrymme

för Annika Ersdotter. Hon kunde i situationen uttrycka sin vilja, att hon inte ville gå själv, och få gehör för den genom att ytterligare en piga beordrades att gå med.

I de här rättsfallen – och andra med liknande innehåll – formades föreställningar och normer om relationen mellan tjänstefolk och husbondefolk i nära anslutning till konkreta handlingar, till arbetets praktik och dess villkor. Jag har i flera sammanhang tidigare pekat på att analogin mellan hushållet och riket gjorde att konflikter där hushållsordningen aktualiserades hade betydelse för hela den patriarkala samhällsordningens legitimitet.³⁷ Julie Hardwick menar att man kan se civila rättsliga tvister i 1600-talets Frankrike som en sorts arena där lokala och enskilda intressen mötte representanter för centrala och lokala myndigheter och tillsammans formade föreställningar och normer om familjerelationer, ekonomi och stat. Genom att dra saker inför rätta bjöd enkla arbetande människor in representanter från staten till diskussion och bedömning av de omständigheter och argument som presenterades. Genom de lokala rätterna fick statsmakten inblick i och inflytande över befolkningens liv. I och med hjälp av denna ständigt pågående rättsliga praktik formerades, enligt Hardwick, den tidigmoderna staten och hon betonar att de enkla människornas praktiska erfarenheter är centrala för att förstå avgörande politiska, ekonomiska och kulturella förändringar i det tidigmoderna Europa.³⁸ Hardwicks forskning inspirerar till fortsatt fördjupning i de svenska rätternas praktik. Bättre

kunskap om pigors arbete och arbetsvillkor ger oss inte bara möjlighet att skriva en historia med pigorna i centrum, utan också en bättre grund för att begripa det tidigmoderna samhället i sin helhet.

Tjänst i hushåll var, med Sarah Mazas ord, "first and foremost a relationship".³⁹ Hon betecknar den ideala relationen mellan husbönder och underlydande med begreppet "aristocratic paternalism" och avser då relationen så som den beskrevs i bland annat rådgivningsböcker. Husbondefolket ansågs ha materiellt och moraliskt ansvar för sitt tjänstefolk och förväntades agera för deras förbättring, inte minst religiöst och moraliskt. Liksom föräldrar skulle de aga sina underlydande i uppfostrande och förbättrande syfte. Tjänstefolkets skyldighet låg främst i lydnad och lojalitet. De skulle arbeta flitigt för sina husbönders bästa. Bandet mellan husbönder och tjänstefolk var enligt Maza inte kontraktsmässig, utan byggt på lojalitet och ansågs väsentligt inte bara för hushållet utan för samhället i stort. Det var en del av den lojalitet som skulle genomsyra hela samhället.⁴⁰

Harnesk betonar, i likhet med Maza, den särskilda karaktären på relationen mellan husbönder och tjänstefolk. Han skriver om patriarkalism som en ideologi och menar att dess viktigaste kännetecken i förhållande till tjänstefolkssystemet är att relationen gällde helheten: hela tjänstefolkets liv och väl. Det var en personlig relation. Husbonden förväntades uppfostra sina underlydande, visa omtanke, känna kärlek, skydda dem och få kärlek och

trofasthet tillbaka och den liknades vid förhållandet mellan föräldrar och barn. Men det fanns, som Harnesk betonar, en dubbelhet inbyggd i tjänstefolkssystemet: tjänstefolket skulle å ena sidan vara integrerat i familjen, och å andra sidan vara arbetare som frivilligt ingått arbetsavtal på en bestämd tid. Det ledde till att tjänstefolksinstitutionen var full av motsägelser och tvetydigheter.⁴¹

Genom att fokusera på pigors sysslor och de sammanhang där de utfördes är det möjligt att identifiera och diskutera en del av dessa motsägelser och tvetydigheter samt – framför allt – vilka konsekvenser de kunde ha för arbetets praktik. Centralt i detta – och i nästan all tidigare forskning om pigor och deras arbete – är pigtjänstens ambivalenta karaktär som både möjlighet och svårighet, pigans position som särskilt utsatt och sårbar, samtidigt som den var en sprängbräda för framtiden.

Pigsysslornas inbäddning i sexuella relationer

Pigornas framtidsförhoppningar kopplades, enligt tidigare forskning, huvudsakligen till äktenskapet. Unga kvinnor tog tjänst som pigor för att tjäna ihop till en hemgift och få styra sitt eget (och eventuellt andras) arbete och liv som hustru och matmoder i ett nytt hushåll.⁴² Dessa förhoppningar grusades snabbt, och ofta, enligt bland andra Maza, av att pigor blev gravida. Att det skedde var enligt Maza många gånger en följd av deras ambitioner. Pigorna ville gifta sig och blev därför

särskilt sårbara när de mötte potentiella äktenskapspartners som lovade äktenskap i utbyte mot sexuellt umgänge. De var också sårbara för sexuella närmanden från husböndernas sida. Det kunde handla om våldtäkter, som i de fall som behandlas här, men också om frivilliga förbindelser. Enligt Maza ansåg välbärgade husbönder i franska städer att pigor var fritt byte, och många pigor inledde säkert frivilligt relationer med sina husbönder. Relationen kunde bygga på ömsesidiga känslor och pigor kunde utnyttja sådana relationer också för egen del. Många pigor hyste säkert förhoppningar om att i slutänden få gifta sig med husbonden.⁴³ I Sverige var sexuella relationer mellan husbönder och pigor kriminella, men inte så sällsynta.⁴⁴ Om husbonden var gift var det enkelt hor, om båda var ogifta var det lönskaläge. Ett sådant lönskaläge bestraffades med dubbla böter för husbonden med motiveringen att han missbrukat den myndighet lagen gett honom.⁴⁵

Daniel Wirstedt var redan straffad för enkelt hor när han stod inför rätta anklagad för våldtäkt av Britta Månsdotter. Vid ett av tingen då våldtäkten behandlades stod han till svars för ännu ett enkelt hor. Lösconan Gunilla Larsdotter berättade för rätten att hon i flera år tjänat som piga hos Daniel Wirstedt och att de inlett en sexuell relation då hans hustru lämnat hushållet kring 1730.⁴⁶ Den avslutades när Gunilla Larsdotter lämnade hushållet några år senare men hade återupptagits under vintern 1733/34 då de planerat att hon skulle komma tillbaka till hans hushåll.

Gunilla blev nu gravid och sonen Samuel Danielsson föddes enligt kyrkoboken 3 juni, med "manhaftig Daniel Wirstedt och kvinnfolket Gunilla" registrerade som föräldrar.⁴⁷ Kyrkobokens beteckning "manhaftig" var inte på något sätt nedsättande, trots att Daniel Wirstedt redan tidigare pliktat för horsbrott (en alternativ nedsättande beteckning som ibland användes var "horkarlen"). Däremot användes den nedsättande beteckningen "kvinnfolket" om pigan. Samtidigt är det uppenbart att Daniel Wirstedt tog på sig faderskapet för sonen och det skedde långt innan saken kom inför rätta.⁴⁸ Han och Gunilla Larsdotter var också noga med att hävda att deras umgänge inleddes först när Daniel Wirsteds hustru lämnat honom.

Annika Ersdotter tjänade hos bonden Anders Olsson vars hustru gått bort ett par år innan våldtäktssaken kom inför rätta. Hennes motparts, Lars Anderssons, försvar gick i korthet ut på att han menade att hon var lättfärdig och otillförlitlig samt att hon och Anders Olsson hade en mer intim relation än vad som var passande. Han kallade bland annat fram en tidigare piga hos Anders Olsson som vittnade om att Annika Ersdotter ibland uppfört sig galet och att hon och husbonden delat säng vid något tillfälle när Annika Ersdotter varit underlig till sinnes. Fallet från Inlands norra härad slutade med att Lars Andersson ställdes under Guds dom. Det innebär inte en fällande dom, men heller inte ett frikännande utan att fallet stod öppet och kunde tas upp igen om ny information kom fram. I en skrivelse klagade Lars

Andersson över domens följder för sin och familjens rykte och sammanfattade sina argument mot Anders Olsson och pigan Annika Ersdotter. Han skrev då bland annat om "hennes bekanta samlevnad med sin husbonde". Vi kan inte veta om Lars Andersson hade rätt eller inte, men att dra upp pigans och husbondens sexuella relation som ett sätt att smutskasta dem och ifrågasätta deras trovärdighet var inte en helt ovanlig strategi.

Det var inte heller otänkbart att pigor gifte sig med sina husbönder. Daniel Wirstedt gjorde det faktiskt. År 1753, nästan tjugo år efter att han frikändes från anklagelserna om att ha våldtagit Britta Månsdotter, gifte han sig med en Sissa Jönsdotter som tidigare stått upptagen som hans piga i husförhörslängderna.⁴⁹ Kanske var äktenskapet ett sätt för både den då 64-åriga Daniel Wirstedt och den snart 50-åriga pigan Sissa Jönsdotters att skapa en trygg ålderdom. Simonton menar att vissa pigor tjänade i större delen av sina liv och såg äktenskapet som en sorts pensionspost och då gifte de sig ofta med äldre män.⁵⁰

De uppgifter som kommer fram här visar med stor tydlighet att pigors sysslor och arbetsvillkor inte bara var inbäddade i sociala relationer, utan ibland också i sexuella relationer. De kunde vara framtvingade, som Britta Månsdotter hävdade när det gällde Daniel Wirstedt och som både Kerstin Svensdotter och Karin Larsdotter menade i sina anklagelser mot Jon Olsson i Gusseröd, eller frivilliga som när det gällde Daniel Wirsteds relationer med pigorna Gunilla Larsdotter och Sissa Jöns-

Pigornas sysslor och arbetsvillkor var inbäddade i sociala relationer, som ibland var sexuella. Det hände att pigor gifte sig med sin husbonde.

dotter. En intressant fråga i det här sammanhanget är hur de sexuella relationerna, eller potentiella sådana relationer, påverkade organiseringen av arbetet i ett hushåll. I våldtäktsmål där pigor anklagade sina husbönder för övergrepp innehöll deras berättelser nästan alltid inslag om hur husbönder styrde hushållsmedlemmarnas arbete så att tillfällena till övergrepp uppstod. Det kunde, som fallet från Fräkne visar, vara genom att bestämma att en piga skulle följa med husbonden ut på arbete i skogen eller genom att se till att alla andra hushållsmedlemmar lämnade hemmet så att husbonden blev ensam kvar med pigan. Pigorna betonade genom dessa inslag hur utsatta de var som underlydande i hushållet, utelämnade åt att lyda husbondens order. De beskrev ett dilemma. Om pigorna lydde order, riskerade de att utsättas för våldtäkt, om de inte lydde order, bröt de mot hushållsordningen och riskerade att straffas både på kort sikt, till exempel med aga, eller på lång sikt genom att avskedas med dåliga vitsord.⁵¹ I de flesta hushåll fanns ju också en matmoder vilket ytterligare komplicerade följderna av (potentiella) sexuella relationerna mellan husbönder och pigor och hur arbetet organiserades. Vi ser i fallet från Fräkne att hustruns inställning – huruvida hon var lojal med maken eller ej – var betydelsefullt för hur paret agerade och för hur rätten bedömde anklagelser mot maken.

I Fräknefallet berättas ganska ingående om hur makarna i Gusseröd agerade tillsammans för att undanröja risken för maken att bli åtalad för blodskam. När Jon

Olsson inte lyckades få något respass till Karin Larsdotter på söndagen packade hans hustru, enligt protokollet, på måndagsmorgonen ”fyra brödkakor i matsäcken och 3 mark därtill, för en skört och en särk henne på lönen resterade, bedjandes henne gå till Gunilla på fjället”. Men rymningen misslyckades, redan på måndagskvällen fångades Karin Larsdotter av länsmannen och strax därefter blev också Jon Olsson arresterad. När de fördes till arresten var Jon Olssons hustru uppenbarligen också med dem för flera personer vittnade om hur hon på olika sätt försökt övertala och förmå Karin Larsdotter att peka ut någon annan som far till barnet. Hustrun ska då bland annat ha sagt att pigan i så fall bara skulle få böter och att hustrun skulle betala dem åt henne samt att hon då ”kan komma till rättes och bättring och bort att bli en amma och folk med tiden igen”. Vi kan inte veta vad som låg bakom hustruns agerande. Det skulle vara en ekonomisk och social katastrof för hushållet om hennes make fälldes för hor eller blodskam, så hennes försök att värna honom kan mycket väl ha varit ett försök att rädda hushållets och sin egen framtid. Just i det här fallet kan hustrun också ha agerat för att rädda pigan – sin brorsdotter – från risken att dömas till döden för blodskam.⁵²

Sexuella relationer kunde även i andra avseenden ha stor betydelse för pigors sysslor och arbetsvillkor. Det kunde handla om att en piga födde ett utomäktenskapligt barn under sin tjänstetid eller att hon gifte sig och stannade i tjänst, något som blev vanligare mot slutet av 1700-talet. I Eng-

land kunde en husbonde avskeda en gravid piga med stöd i lagen, och i europeisk forskning har man ofta framhållit att pigor som fick utomäktenskapliga barn riskerade att hamna i prostitution. Det finns dock exempel från England på att husbondefolk ibland tog hand om pigor i sådana situationer.⁵³ I Sverige har det framhållits att det sällan var någon katastrof för en piga att föda ett utomäktenskapligt barn.⁵⁴ Det Jon Olssons hustru sade till Karin Larsdotter vittnar om att sådan kunskap också existerade i samtiden.

Det ansågs svårt, menar bland andra Simonton, att ha ett inneboende gift par i hushållet eftersom en gift piga då hade två husbönder, sin make och husbonden i hushållet där hon tjänade, och det kunde leda till konflikter av olika slag.⁵⁵ Mot bakgrund av den internationella forskningen finns det många frågor som kan ställas till det svenska källmaterialet. Förekom gifta pigor och bodde de i hushållen de tjänade i tillsammans med sina makar eller ordnade de sitt boende på annat sätt? Påverkade en pigas civilstånd hennes arbetsuppgifter och status i hushållet där hon tjänade? Förekom ogifta pigor med barn och är det möjligt att se om deras sysslor eller arbetsvillkor påverkades av graviditeterna eller deras omsorg om barnen? Kerstin Svensdotter angav i rätten att hon slutade sin tjänst hos Jon Olsson ”då hon blev alltför tung och ej mäktade sitt arbete.” När barnet var fött tog hon tjänst i Göteborg, men jag har hittills inte kunnat utröna om hon då hade barnet med sig.

Pigtjänstens inbäddning i sociala och

sexuella relationer hade rimligen stor betydelse för vad pigor gjorde och vilka möjligheter de hade att påverka innehållet i arbetet. En intersektionell analys är nödvändig för att kunna diskutera pigarbetets komplexa karaktär av både utsatthet och möjlighet. Även om fallen som refererats här handlat om pigor som utsatts för fruktansvärda övergrepp, ger källorna också inblick i en värld där pigorna inte alltid var helt maktlösa. De verkar många gånger ha ingått i sociala nätverk som de kunde ha nytta av i krissituationer och det förekom – som vi såg i Indalsfallet – att pigor hade ett visst inflytande över sitt eget arbete. Genom att starta i de konkreta sysslorna och förstå dem utifrån deras sociala och kulturella kontext går det att skapa en god empirisk grund för att diskutera såväl husbondefolkets övermakt som pigornas vanmakt, med- och motmakt.

De svenska arkiven ger goda förutsättningar för att bedriva sådan forskning. När allvarliga brott begicks genomfördes vanligen omfattande utredningar som dokumenterades i detaljerade rannsakningsprotokoll. I dem finns, vid sidan om uppgifter om de rannsakade brotten, en mängd beskrivningar av vardagen så som den levdes av de stora anonyma massorna. Domböcker finns allmänt bevarade från 1600-talets första hälft. Från 1700-talet finns också många kyrkoböcker bevarade med längder över husförhör, giftermål, dop och begravingar, ett material som gör det möjligt att placera in de människor vi finner i rättsprotokollen i en konkret lokal kontext. Den viktigaste förutsättningen

för detta forskningsarbete finns emellertid i viljan att veta något även om de fattiga arbetande människorna i det förflutna.

Noter

1. I texten har jag inte notat till fallen vid varje omnämnande. Om inget annat anges kommer uppgifterna om pigorna i Jon Olssons hushåll från Fräkne häradsrätts protokoll 7/6 1680 och 22–23/8 1681 samt Göta hovrätts protokoll 9 och 12/11 1681, Criminalia 1681, Huvudarkivet, Göta hovrätts arkiv, Landsarkivet i Vadstena; uppgifterna om Britta Månsdotter kommer från Allbo häradsrätts protokoll 30/8 och 9/9 1734, Domböcker 1734–1735, Allbo häradsrätts arkiv, Landsarkivet i Vadstena; uppgifterna om Anrika Ersdotter är tagna ur Inlands norra häradsrätts protokoll 28/5, 11/10, 17/11 1799, 18/2 1800, Handlingar i underställda mål, Huvudarkivet, Göta hovrätts arkiv, Landsarkivet i Vadstena.
2. Frågor om våldtäkt har jag behandlat utförligt tidigare, se Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid: synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*, Uppsala 2002.
3. Den här texten är skriven inom ramen för projektet Gender and Work (<http://gaw.hist.uu.se/>) som finns vid Historiska institutionen, Uppsala universitet och som leds av Maria Ågren. Jag vill rikta ett varmt tack till projektseminariet för konstruktiva kommentarer på en tidigare version av texten.
4. Se t.ex. Kirsi Vainio-Korhonen, "Everyday Politics: Power Relations of Urban Female Servants in the Finnish City of Turku in the 1780s, *Female Agency in the Urban Economy: Gender in European Towns, 1640–1830*, (eds) Deborah Simonton & Anne Montenach, New York 2013; Merja Manninen, Pigornas levnadslopp i Uleåborg på 1700-talet, *Historisk tidskrift för Finland*, 1984:3; Deborah Simonton, "Birds of Passage' or 'Career' Women?" Thoughts on the Life Cycle of the Eighteenth-Century European Servant", *Women's History Review* 2011:2.
5. Vainio-Korhonen 2013.
6. Maria Ågren, "Embodying the state in a local context: Customs officers, their work and households", opublicerat konferenspaper 2012.
7. Sarah Maza, *Servants and Masters in Eighteenth-Century France: the Uses of Loyalty*, Princetown 1983, s. [ngnstans mellan s. 195 och 266].
8. Heidi Wunder, *He Is the Sun, She Is the Moon: Women in Early Modern Germany*, London 1998, s. 83.

9. Börje Harnesk, *Legofolk: drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, Umeå 1990, s. 142.
10. För mer utförlig diskussion om denna forskning se Karin Hassan Jansson, Föreställningar om kön och arbete – några forskningsteman, *Levebröd: Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?*, (red.) Benny Jacobsson & Maria Ågren, Uppsala 2011.
11. Rosemarie Fiebranz, *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*, Uppsala 2002, s. 159–161.
12. Se t.ex. Harnesk 1990, s. 40–71; Kekke Stadin, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund 2004, s. 33–93.
13. Synsättet är bl.a. inspirerat av Judith Butlers användning av performativitet.
14. Se t.ex. Rosemarie Fiebranz, "Lagårdar och lönearbete: modernisering och skillnadsskapande i norrländsk skogsbygd vid 1900-talets mitt"; Helena Tolvhed, "Intersektionalitet och historietenskap" och Maria Vallström, "Att göra skillnad: om migration, arbete och kön i skogsarbetarbyar 1950–1975", alla artiklarna i *Scandia* 2010:1.
15. Jag har tidigare använt begreppet position för att försöka fånga hur olika kategoriseringar korsades i tidigmoderna beteckningar som till exempel piga, husbonde och dräng. Jansson 2002, s. 21.
16. Harnesk 1990, s. 32.
17. Brittas far, Måns Jönsson, brukade sannolikt jord som låg under militärbostället men det bör inte ha inneburit att hans dotter var skyldig att tjäna som piga hos Daniel Wirstedt.
18. Husförhörlängder för Härlunda socken 1729–1735 (AID: v18640.b1, NAD: SE/VALA/00155) och 1751–1770 (AID: v18641.b1, NAD: SE/VALA/00155).
19. Sådana föreställningar fanns även i det tidigmoderna. Se t. ex. R. C Richardson, *Household Servants in Early Modern England*, Manchester and New York 2010, s. 117.
20. Mantalslängd för Ödsmåls socken 1799, mantalslängder 1748–1861, Landskontorets arkiv –1890, Göteborgs och Bohus läns länsstyrelse, Landsarkivet i Göteborg.
21. Ödsmål sockens födelse- och dopbok 1766–1839 (AID: v1218.b115.s221, NAD: SE/GLA/13669).
22. Simonton 2011.
23. Amy Louise Erickson, What Shall we Do about the Servants? *History Workshop Journal* 67 (2009); Tim Meldrum, *Domestic Service and Gender 1660–1750: Life and Work in the London Household*, Essex 2000, s. 29–32.
24. Harnesk 1990, s. 32–38.
25. Hanne Østhus utgår från sådana konflikter i sitt avhandlingsprojekt "Contested authority. Master and servant in Denmark-Norway 1750–1850". Se även Ojala/Maza 1983, s. 25–27.
26. Maza 1983, s. 107–154.
27. Simonton 2011.
28. Ojala 2009, se även bl.a. Simonton 2011.
29. Kirsi Ojala, "Opportunity or compulsion? Domestic Servants in Urban Communities in the Eighteenth Century", *Hopes and Fears Hopes and fears for the future in early modern Sweden, 1500–1800*, (ed.) Petri Karonen, Helsingfors 2009.
30. Harnesk 1990, s. 127–154.
31. Alexandra Shepard, *Poverty, Labour and the Language of Social Description in Early Modern England*, Past & Present, 2008.
32. Harnesk 1990, s. 107; Förnyad legohjonsstadga från den 21 augusti 1739, § 5:3–4 (R. G. Modée, 1742–1829, Utdrag utur alle ifrån 1729 års slut utkomne publique handlingar, plakater, förordningar, resolutioner och publikationer [...], bd II, Stockholm 1746, s. 1590–1591).
33. Jansson 2002, kapitel 4.
34. För en mer utvecklad analys av det här fallet i relation till föreställningar om husbondeideal, se Jansson 2002, kapitel 4. Om husbondeidealet mer allmänt, se t.ex. Jonas Liliequist 'Flep eller hustryran' – en diskurs om manlighet, makt och auktoritet i 1600- och 1700-talens Sverige, *Køn, religion og kvinder i bevægelse*, (red.) Anette Warring, 2000.
35. Maza beskriver liknande föreställningar om tjänstefolk i Frankrike under 1700-talet, föreställningar som bland annat uttrycktes i teaterpjäser och andra kulturella sammanhang (Maza 1983, passim).
36. Se t.ex. Jansson 2002 och Karin Jansson, "Marriage, Family and Gender in Swedish Political Language, 1750–1820", *Scandinavia in the Age of Revolutions: Nordic Political Cultures, 1740–1820*, (eds) Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennefelt and Patrik Winton, Ashgate 2011.

37. Julie Hardwick, *Family business: Litigation and the political economies of daily life in early modern France*, Oxford 2009, s. 222–233.
38. Maza 1983, s. 14.
39. Maza 1983, s. 6–14.
40. Harnesk 1990, s. 44–48. Se även t.ex. Manninen 1984 och Ojala 2009.
41. Se t.ex. Maza 1983, s. 58–106; Ojala 2009, Simonton 2011.
42. Maza 1983, s. 157–198, se även t.ex. Erickson 2009, Ojala 2009, Richardson 2010, s. 165–168.
43. Se t.ex. Jan Sundin, *För Gud, staten och folket: brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Lund 1992, s. 336 och Lindstedt Cronberg, s. 103ff.
44. Se t.ex. David Nehrman, *Inledning til then Swenska Jurisprudentiam Criminalem, efter Sweriges Rikes Lag och Stadgar*, Lund 1756, s. 396.
45. Det finns en uppgift i protokollen från 1734 som troligtvis rör denna piga. I rannsakingen i det sidoordnade målet, som rörde misshandel och våld mellan Daniel Wirstedt och Måns Jönsson, berättar ett vittne om ett slagsmål dem emellan som slutade med att Daniel Wirstedt avlossade en bössa några gånger på gården och sedan kastade ut sin tjänstepigas kista. Med tanke på tidpunkten bör det ha varit Gunilla Larsdotters kista och vi kan omöjligt veta på vilket sätt hon var inblandad i konflikten. Det är hursomhelst intressant att se att vittnet berättar detta och rimligen hade Wirsteds agerande en symbolisk mening som kunde avläsas av de inblandade.
46. Födelse- och dopbok (1727–1747), Härlunda socken (AID: v30583.br, NAD: SE/VALA/00155), s. 195.
47. En vanlig strategi för husbönder som anklagades för hor med sina pigor som omtalats i forskningen är annars att de försökte leja andra, ogifta män, att ta på sig faderskapet i deras ställe. Se t.ex. Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam: ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*, Lund 1997, s. 122–124.
48. Lysnings- och vigselbok 1747–1781, Härlunda socken (AID: v30584.b2, NAD: SE/VALA/00155).
49. Simonton 2011.
50. I Fräknefallet berättade ett vittne att Karin Larsdotter sagt att Jon Olssons hustru hotat att "förfölja" henne så att hon inte ska bli "liden" om vidhöll att Jon Olsson var far till hennes barn. Det är inte helt klart vad som avses men en tolkning är att hustrun hotade pigan med att sprida negativa rykten så att hon inte skulle få några nya tjänster.
51. För fler exempel och resonemang om hur hustrur till män anklagade för våldtäkt agerade, se Jansson 2002, s. 112–116.
52. Erickson 2009 (och litteraturen hon recenserar).
53. Sten Carlsson, *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor: ogifta kvinnor i det svenska ständsamhället*, Uppsala 1977, s. 93; Manninen 1984.
54. Simonton 2011.

Tågresenärer och klassresenärer – en personlig socialhistorisk betraktelse

ANDERS BJÖRNSSON

Tåget var modernitet. Här sitter lokpersonal på sitt då moderna tåg, 1910.

Tågresan var nästan alltid en klassresa. Det var inte bara så att man satt i första, andra eller tredje klass kupé, vilket på ett säreget och kanske uttänkt sätt reflekterade den officiellt sanktionerade socialgruppsindelningen i samhället. Tåget tog man för att ta sig någon annanstans, med en tämligen bestämd destination,

och bryta sig loss från detta demografiska tvångsverk. Som kulturhistorikern Martin Kylhammar har påpekat (*Frejdiga framstegsmän och visionära världsmedborgare: epokskiftet 20-tal – 30-tal genom Fem unga och Lubbe Nordström* 1994) är avfärden från en järnvägsstation, i synnerhet om det gäller påkostade stationsbyggnader som i Alvesta eller Krylbo eller knutpunkter längs en stambana som förbinder andra banor, man tänker kanske på Hallsberg eller Vännäs, ett kärt motiv i svenska författares böcker från mellankrigstiden – och det markerar uppbrott, början på någonting nytt och till stora delar okänt.

Tåg var modernitet och modernitet var snabbhet: det som tidigare hade tagit tre generationer skulle nu klaras av på en. Stationshusen ritades och byggdes som den moderna tidens katedraler, i de bästa material som fanns att tillgå. De blev för

1900-tals-människan samlingspunkten för många slags liv, för kommers och samtal, men också för ensamhet och andakt. Där fanns hotell och restaurang för den som kunde betala för sig, men också värme och frid som den som var illa utsatt. Tågen kom och gick och detta var ett skådespel. Jag har själv varit med om, så sent som på 1960-talet, att man mötte besökare på plattformen med en blomma. Längre fanns det också en blomsterbutik och en tobaksaffär också i den stora ankomsthallen på Stockholms Central. En fattig student kunde äta en billig och närande frukost här. Infrastruktur handlar inte bara om teknik och ekonomi, den har en social innebörd och klassmässiga konsekvenser.

Av en slump närmast kom jag för en tid sedan över några papper från min farfar som har varit död i närmare fyrtiofem år. Han skulle i hela sitt liv vara starkt knuten till järnvägen – inte någon speciell, utan järnvägen som allmänbegrepp. Min farmor som gick bort några år före honom var det på sätt och vis också. Hon föddes och fick sin tidiga uppväxt i Hässleholm – en stad vars tillkomst var en direkt konsekvens av södra stambanans sträckning. Hennes far kallades källarmästare, drev hotellrörelse, och utvidgade senare sin verksamhet till Lönsboda, ett stationssamhälle på linjen Sölvesborg–Älmhult, som levde upp under 1900-talets första decennier genom närheten till den svarta diabasen som togs upp i dagbrott i bondbyn Gylsboda – där för övrigt Harry Martinsons moder under några år hade en bod, innan hon rymde till Amerika – och järnvägen var förstas

en väsentlig transportled för dessa tunga varor, liksom brukssamhället strax söderut Olofström hade en uppenbar nytta av den. Min farfars far var kommunalordförande i socknen (Örkened) och ägde ett hemman i en av grannbyarna, Gisslaboda, vilket han gjorde till handelsbolag men överinvesterade i genom omfattande utdikningar, med konkurs som naturlig påföljd. Källarmästaren dog hastigt i samma veva och även den rörelsen måste avvecklas.

Här såg det alltså ut att kunna bli fråga om en nedåtgående social mobilitet, som demograferna säger – deklassering helt enkelt.

Det är sådana perspektiv och farhågor som sätter den moderna människan i rörelse, som skapar en mer eller mindre permanent uppbrottsstämning. En del som drabbades tog båten och korsade Atlanten – min farfars storebror gjorde det. Men också utlandsemigrationen var, som forskarna har visat, mycket ofta en etapputvandring, så att man först lämnade landsbygden och for in till staden för att pröva lyckan där och först därefter bestämde sig för att emigrera. Den som skulle ta sig kortare sträckor kunde välja färdmedel. En vacker skildring av ett möte på en järnvägsstation finner man för övrigt i Harry Martinsons självbiografiska roman *Vägen ut* – det är när ynglingen Martin under sina irrande vandringar har hamnat uppe i Jonsered norr om Göteborg och råkar en viktig välgörerska just där. Sedan tog ju Martinson för all del båten han också, från Göteborg och ut i den vida världen, på sina ”resor utan mål”, men tidigt nog

med målet om berömmelse. I utkanten av min egen familjehistoria hade verklighetens Martin, den föräldralösa, farit illa på en storbondgård på gränsen mellan Skåne och Blekinge i förra seklets början: det är det man läser om i *Nässlorna blomma*.

Min farfar, Nils Björnsson (1892–1969), tog en snabb realexamen, fem månader, på Mariannelunds folkhögskola i Småland och därefter värvning på Svea Livgarde där han avlade underofficersexamen. Han berättade för mig att han som stamanställd blev kommenderad att vara funktionär vid Stockholmsolympiaden liksom att sten för sten flytta Engelska kyrkan från Norra Bantorget till Diplomatstaden i Stockholm. Han tycks ha trivts med sin korta militära anställning: 1929 var han med om att grunda Svea Gardesföreningen och satt i styrelsen fram till ett år före sin bortgång. Hans två år yngre broder Björn slog in på en liknande bana. Han gifte sig med dottern till en sedermera bankrutterad byggmästare, blev konstapel vid A 6 i Jönköping och utbildade sig vid tekniskt institut. Men medan Nils gick in vid den enskilda järnvägen tog Björn Björnsson anställning vid Statens Järnvägar och var under många år fram till sin pensionering baningenjör med säte i Kristianstad där han bebodde en vacker patriciervåning i ett jugendhus vid Kanalgatan. När han lämnade tjänsten dekorerades han med Nordstjärneorden; min farfar fick Vasatrissan. Det var inga tecken på stora karriärer, jag tror aldrig att de bar sina ordenstecken, de förvarades i bankfack och skrivbordslådor, men det gjorde dem nöjda och belättna.

KPF, Svenska Järnvägarnas Kontorspersonal och Arbetsledareförbund, som bildades 1912, var ett av de första försöken att organisera järnvägsfolket i ett förbund.

Nils Björnsson fick tidigt en tjänst som kontorist och hamnade efter ett tag i Västerås. Kontorister och kontorsbiträden var den naturliga rekryteringsbasen för arbetsledande befattningar inom järnvägen – som stationsföreståndare, stationsmästare eller stationsinspektörer. Det var typiska tjänstemannayrken innan tjänsteman hade blivit en allmänt accepterad term för mellangrupperna inom företag, myndigheter och organisationer. Inom det privata kallades de företrädesvis för anställda (av tyskans *Angestellte*), för att skilja dem från

arbetare, med eller utan yrkesutbildning; i statlig tjänst – ämbetsverk, affärsverk, lärda verk och läroverk – fanns det tjänstemän (jfr med tyskans *Beamte*), vilkas primära uppgift var myndighetsutövning. Järnvägen var naturligtvis en affärsverksamhet men också en samhällelig service av myndighetskaraktär. Inom både allmän och enskild tjänst kunde man befordras i princip hur långt som helst (och befördran snarare än tjänsteår var den säkraste vägen till löneförbättringar), inom så kallade ”inomverkskarriärer”, för vilka real- eller studentexamen räckte bra. Akademisk utbildning fordrades för befattningar inom läroverken, domstolarna och statsdepartementen, bortsett från den ännu tunna universitetssektorn. Men för tjänstemän fanns det i början av 1900-talet ingen riktig arbetsmarknad. De anställdes av arbetsgivare på den privata sidan – men utan någon föregående förhandling. De utnämndes av Konungen på den offentliga – men de hade ingen partsställning, de var endast sina överordnades redskap, en del av statsmakten.

Jag kom aldrig att resonera igenom de här sakerna med min farfar innan han dog, men jag visste ju att han räknades som pionjär inom svensk tjänstemannarörelse, alltså en relativt tidig facklig ledare inom denna krets av löntagare. Som ung och nyanställd engagerade han sig i att organisera kontorspersonal vid de enskilda järnvägarna. Ett första organisationsbildande hade ägt rum 1912, med Svenska Järnvägarnas Kontorspersonal och Arbetsledareförbund (KPF); men på stationsförståndarenivån

var alla inte lyckliga att få med kontorister och kontorsbiträden, antagligen eftersom de kunde verka lönedumpande, och de senares förening stöttes mycket riktigt ut ur paraplyorganisationen (eller federationen) samt upplöstes temporärt för att återbildas 1918, då med Nils Björnsson som vice ordförande och året därefter ordförande¹. 1922 kom ett verkligt samgående till stånd mellan stationsmästarnas, stationsskrivarnas och kontoristernas respektive föreningar vid EJ, och i samband därmed anställdes Björnsson som andre ombudsman vid förbundsexpeditionen, en befattning som han skulle inneha i trettiofyra år, från 1932 därjämte som redaktör för Svenska Järnvägstidningen, varefter han tog avsked med ålderns rätt. På gamla dagar författade han en historik, *KPF 50 år*, och vid förbundets jubileumsfirande 1962 var det han som höll högtidstalet.

Det var manuskriptet till det talet som av en händelse dök upp ur gamla gömmor. Jag fann framställningen ha ett betydande historiskt värde och försåg såväl TAM-Arkiv (tjänstemanna- och akademikerfackens arkivinstitution i Ulvsunda i Stockholm) som Järnvägmuseet i Gävle med var sin avskrift. Man märker att det har gått en tid sedan dess. Talet är skrivet med plurala verbformer, men det har en folkbildande karaktär som ett klassiskt radioföredrag, en numera utdöd litterär genre. Nils Björnsson var känd som propagandist och hade under många år även kommunala förtroendeuppdrag, i den stad där han bodde under större delen av sitt yrkesverkssamma liv, Sundbyberg: bland annat före-

trädde han folkpartiet i drätselkammaren under tjugofem år, var mångårig vice ordförande i det kommunala fastighetsbolaget och andre vice ordförande i stadsfullmäktige. Annars var ju Sundbyberg en typisk arbetar- eller arbetarrörelsestad; men också tjänstemännens organisationer skulle ju växa till sig och bli verkliga folkrörelser. Nils Björnsson hörde till legendarna, om också inte till urgrundarnas skara, och var en av två företrädare för sitt förbund när Daco (De anställdas centralorganisation) bildades 1931, med Bankmannaföreningen och andra tjänstemannafack på den privata sektorn som medlemmar. (1944 gick Daco ihop med statstjänstemännen i det moderna TCO, som uppkom genom organisationssammanslagning.)

Stationskarl Filip Nilsson vid ställverket på stationen i Halmstad.

Den första och främsta fackliga uppgiften på 1910-talet var att få tillstånd förhandlingar med arbetsgivarsidan vid de enskilda banorna, organiserad i Svenska Järnvägarnas Arbetsgivareförening. Ännu 1912, då KPF bildades, var den normallönestat som gällde för tjänstemännen på privatbanorna fastlagd uppifrån, som diktat; varken förhandlingsordning eller huvudavtal fanns på plats, och här var tjänstemännen på efterkälken i förhållande till de stora arbetarkollektiven inom järnvägen. Det dröjde fram till 1918/19 innan det blev en ändring på detta. Men därmed hade KPF som en av de första tjänstemannaorganisationerna tillvunnit sig förhandlings- och avtalsrätt och genom kollektivavtal kunnat reglera sina medlemmars löne- och anställningsförhållanden. (Endast sjöbefäl och farmaceuter var tidigare ute.) De var visserligen aldrig någon särskilt stor skara: som mest skulle förbundet samla tre och ett halvt tusen medlemmar. Men det var på många sätt nyckelgrupper inom en basnäring, och det märks också på de första förhandlingsresultaten. I det centrala avtal som slöts 1919 lyckades förbundet få tjänstgöringstiden normaliserad till åtta timmar per dag, ett drygt halvår innan åttatimmarsdagen lagfästes av en urtima riksdag, och semestern blev fastställd till 20 dagar under de första tio ordinarie åren samt därefter till 30 dagar.

Den andra viktiga händelsen som inträffade under detta förbunds första fem decennier var förstatligandereformen 1939. Flera småbanor hade köpts upp av staten redan tidigare i samband med drifts-

inskränkningar och fallissemang, men genom riksdagsbeslutet upphörde KPF definitivt att vara en organisation för privatanställda järnvägstjänstemän. Nils Björnsson kommer in på de fackliga och yrkesmässiga följdverkningarna. Statsbanornas Stationsmästare- och Kontoristförbund, med många år på nacken, hade anslutit sig till KPF 1937, 1940 anslöt sig SJ:s Mästare- och Förmansförening och i slutet av 40-talet kom bilrörelsernas kontorspersonal och arbetsledare med i förbundet. Björnsson noterar:

Det allmänna förstatligandet enligt 1939 års riksdagsbeslut motsågs inte med någon större entusiasm av kontorspersonalen vid EJ. Erfarenheterna från förstatligandet av de banor, som på grund av iråkade ekonomiska svårigheter införlivats med SJ, voro nämligen inte uppmuntrande. Visst voro lönerna, särskilt vid de lägre bangrupperna, väsentligt lägre än vid SJ, men vi hade där, trots rationaliseringarna, som regel en helt annan och förmånligare bemanning än vid SJ. Förstatligandeberedningen höll behärt på SJ:s bemanningsplan, när det gällde att lönegradsplacera den övertagna personalen, och det blev flerstädes ett väldigt ras. Stationerna sänktes eller drogos in, stationsskrivarna inplacerades ofta som förste kontorister eller kontorister, kontoristerna som trafikbiträden eller stationskarlar och kontorsbiträdena som stationskarlar. Detta för att nämna några exempel. Till en början medförde detta för en del av de drabbade avsevärda löneminskningar, men detta rättades så småningom till, och vederbörande

tillerkändes i sådana fall personliga lönetillägg, som täckte den innehavda lönen. Men det kunde ta många år att beta av ett sådant lönetillägg, även om befordran kom under tiden.

Och befordringarna kunde det sannerligen komma att dröja med. Här kommo nämligen de vid SJ gällande tjänsteåldersberäkningarna med i spelet. Kontoristen, som hamnat i stationskarlsgraden, fick nöja sej med att tjänsteårsberäknas såsom stationskarl, hur många kontoristår han än hade på nacken o.s.v.

Ytterpersonalen hade inte alldeles samma bekymmer. Den största gruppen bland dem – stationskarlar, banvakter och med dem lönemässigt jämställda – kunde inte inplaceras lägre än i SJ:s dåvarande 5 lönegrad, och detta innebar för samtliga en väsentlig löneförbättring – väsentligare, ju lägre banan stod i grupp. Visst förekom det, särskilt vid småbanorna, att vissa konduktörer inplaceras såsom trafikbiträden eller t.o.m. som stationskarlar, men det hörde till undantagen, jämfört med den nedklassning som förekom inom kontorspersonalgrupperna.

På pluskontot kunde man notera, framhöll talaren, att pensionsvillkoren förbättrades avsevärt genom förstatligandet. Men i det stora hela tycks denna personalgrupp från de enskilda järnvägarna inte ha vunnit särskilt mycket ekonomiskt och socialt på reformen. Redan hade vissa småbanor skattat åt förgängelsen, och med staten som enda operatör och arbetsgivare skulle

detta slag av rationalisering fortskrida och påskyndas. Endast fyra år efter femtioårsfirandet beslöt KPF att upplösa sig självt och i sin helhet uppgå i Statstjänstemannaförbundet. (Ett försök att överföra KPF till Järnvägsmannaförbundet, uppseendeväckande nog drivet av förbundets förutvarande förste ombudsman Nils G. Olsson, hade ett femtontal år tidigare avvärijts.) 1960-talet var ju också årtiondet då organisationssammanslagningar diskuterades på bred front och började genomföras rätt konsekvent: inom LO-, TCO och Saco-sfärerna. Små förbund kunde inte klara av de tilltagande kostnader för kansli- och utredningspersonal som det "genomorganiserade samhället" krävde.

Så: all framgång, all modernitet har naturligtvis sitt pris. Men när jag läste det här gamla talet som min farfar höll slog det mig att de på sätt och vis också är obetalbara. Inga segrar är för evigt; just därför förtjänar de att bli ihågkomna.

Anmärkning: Artikeln skrevs för Björn Holmberg, mångårig medarbetare i TAM-ARKIV, i samband med dennes pensionering våren 2013.

Not

1. Vid det egentliga förbundsbyggandet 1912 hette organisationen Enskilda Järnvägarnas Kontorspersonals förbund. Efter internt gurgel skedde redan 1914 en reorganisation till Svenska Järnvägarnas Kontorspersonalsförbund, med byte till det slutliga längre namnet 1943. Men förkortningen KPF användes hela tiden.

Nils Björnsson tecknad av Sven Rydén, Svenska Dagbladets mångåriga medarbetare. Hans fader Charles Rydén var kontors-skrivare i Bollnäs och hade förtroende-uppdrag inom KPF.

En halländsk fotnot i den svenska filosofins historia: Emanuel Hvalgren

SVEN BJERSTEDT

Den bortglömde halländske filosofen Emanuel Hvalgren (1827–1908) rörde sig bokstavligen inte mer än ett par mils radie från sin födelseort, men var trots det andligen mycket berest. Fotot kommer från museet i Varberg.

På nätterna, ser ni, då hinner man mycket. Och i mina bästa dagar brukade jag ej sofva mer än fyra timmar hvarje natt. Läkarna sade då, att jag aldrig skulle kunna stå ut med det, det skulle undergräfvat min helsa. Men jag har det som bevarar mig. Nå. Man trodde ju då att jag skulle bli galen och en gång skickade man hit en dårhusläkare som skulle titta på mig. Jag var ju inte riktigt lik alla andra och därför var jag naturligtvis tosig. Men han blef inte länge här, och jag tror han fick erkänna, innan han gick, att han lika litet som andra visste besked om hvar förståndet slutar och vansinnet börjar.¹

Byskolläraren Emanuel Hvalgrens (1827–1908) förhållande till tänkandet var existentiellt, hans levnadsöde i jämförelse med akademiska filosofers färgstarkt. I hans filosofiska systembygge talar sanningsökaren, världsförbättraren, optimisten,

katedralbyggaren. Hvalgren, som ville framlägga de slutgiltiga bevisen för frihetens och Guds existens, var son till en fattig skomakare i norra Halland.² Under hela sitt liv företog han endast resor inom några mils radie från födelseorten.

Andligen berest var han däremot. På en mager lön och trots stor försörjningsbörda lyckades han på egen hand skaffa både en anseelig boksamling och uppseendeväckande språkkunskaper. Pressen rapporterade 1862 att den 35-åriga läraren "med brinnande nit omfattar folkbildningens och framåtskridandets sak, arbetande af alla krafter för att, så mycket i hans förmåga står, medverka till vår allmoges lyftning ur okunnighet och mörker". Särskilt språkkunskaperna framhölls: "han läser och öfversätter ganska bra både tyska, franska, engelska, holländska, spanska, portugisiska, italienska, polska och latin, är ganska hemmastadd i ungerska, grekiska och ryska språken, samt håller nu på att lära sig nygrekiska och hebreiska".³

I sina filosofiska skrifter, liksom i övriga verk, var han anspråksfull. Hvalgren verkade under en tid då filosofin bestod av "system". I stort sett alla Sveriges filosofer bekände sig vid denna tid till den boströmska idealismen. Hvalgren byggde eget.

Från tjugo års ålder förestod han under nära fyrtio år folkskolan i den nordhalländska byn Skällinge (som han i filosofisk inspiration stavade Schellinge).⁴ Sina studier och sitt författarskap bedrev han på kvällar och nätter. Umbärandena var betydande både för hans familj och

för honom själv. Inriktningen på de andliga mödorna var total. Han unnade sig knappast mat och sömn, och blev också svårt sjuk av svält och överansträngning. Hans engagemang tycktes otröttligt. Han tog initiativ till sockenbibliotek, till planteringsällskap, till skarpskyttförening. I alla dessa sammanhang höll han högstämda tal, som han lät trycka.

Under pseudonymen Tezola utgav han i häften ett verk av gigantiska proportioner, *Vetandet*. Syftet var ingenting mindre än "en fullständig *rekapitulation af den nyaste tidens alla naturvetenskapliga och kulturhistoriska forskningar*"; av tjugo planerade häften utkom de fem första, tillsammans omfattande nära 400 sidor.⁵ En matematisk avhandling på latin publicerade han också. Sitt filosofiska system, "den eleutheriske andens filosofi", försökte han lansera utomlands både i Europa och Amerika. Han sammanfattade det dessutom i en "filosofisk föreläsning i poetisk form" (76 strofer didaktisk vers) som han höll i Arbetarnes Ring i Varberg och även lät trycka.

I tal och skrift ställde han väl orimliga krav på åhörarnas och läsarnas mottaglighet. Någon världsfrälsare blev han aldrig; bara hembygden bevarar nu minnet av "filosofen" Hvalgren.

Varbergs museum hyser hans bibliotek, manuskript och brev. Ingen filosofihistorisk översikt nämner honom, och man söker honom förgäves i biografiska uppslagsverk. Gravvården på Skällinge kyrkogård, i granit, är en avsågad trädstam, tre meter hög.

Kärlek och grammatik

Namnet Hvalgren var taget. År 1843 hade kyrkoherden i Valinge, Caspar Johnson, fäst sig vid en ovanligt begåvad konfirmandpojke. Det var skomakarens pojke, Emanuel Jönsson från torpet Skifteskullen. Prästen tog honom under sina vingars skugga, lånade honom böcker och undervisade honom i tyska, latin och andra ämnen. Fyrtio år tidigare hade Johnson verkat som skollärare i Varberg, så han hade undervisningsvana. Emanuel var också en tacksam elev – men fattig. Fadern, Jöns Jonasson, skomakare, gelbgjutare och fiolspelare, hade dött av giktvärk när Emanuel var tio år. På dagarna måste han arbeta för att hjälpa till med familjens försörjning, och studierna fick skötas på kvällar och nätter. Vid tjuo års ålder skickades han av kyrkoherden till folkskoleseminariet i Göteborg. Han var uppenbarligen väl förberedd. Efter tre månader återvände han hem med goda betyg – och sitt nyantagna efternamn Hvalgren – och anställdes omedelbart som lärare vid Skällinge ambuleringsskola.

Två år senare fick Paulina Nilsson ett brev från skolläraren. Han mindes henne från konfirmationsläsningen, då "kärlekens lågor började tändas i min själ". Efter någon tids brevväxling var de förlovade men träffades sällan. Paulina tjänade som prostens piga, och den ambuleringsskolläraren levde på sitt håll under hårda villkor, "omgifven af hala och falska menniskor, ständigt vistande hos främmande och i mörka och snuskiga kyffan". Först efter tre års förlovning gifte de sig,

och året därefter antogs Emanuel Hvalgren till ordinarie folkskollärare i Skällinge. Så småningom köpte han också ett hemman, men han var inte nog praktiskt lagd för att klara ett lantbruk, utan marken fick utarrenderas.

Hvalgren studerade oupphörligt. Årslönen som folkskollärare var 500 riksdaler, bokinköpen var omfattande – och han hade vid det laget många munnar att mätta. Tidningsartikeln 1862 fortsatte:

Hans stora familj lever i det största ekonomiska betryck, men själf svälter han för allesammans och har, huru otroligt det än låter, vänjt sig att, då han bland det fattiga folket uppehåller sig å aflägsna skolstationer inom församlingen vara utan föda två dagar i rad – och uppehåller då lifvet blott med vatten.

Presentationen av Hvalgren födde också reaktioner av misstro och motvilja: en insändare uttryckte stor irritation över att den svältande skolläraren sade sig vara republikan och prästhatare.⁶

Läraryrket var utan tvekan hårt och otacksamt. Församlingsborna ville inte fullgöra sina skyldigheter mot skolan utan tvång, och föräldrar höll sina barn hemma. Längre fram skrev Hvalgren förgäves till kungs och ansökte om befordran till folkskoleinspektör. Han fortsatte som byskollärare fram till pensioneringen vid 57 års ålder 1884.⁷

När han 1862 insjuknade, blev läkarens ordination en badkur i Varberg. Under sin långa bortovaro (maj 1862–augusti 1863) brevväxlade Hvalgren flitigt med Paulina.

Den "ovanligt nitiske" folkskolläraren förnekade sig inte: han skrev sina kärleksfulla brev på tyska – för att de båda skulle förkovra sig! Hon svarade ömt men något knaggligt på samma språk.

De fick åtta barn; tre av dem dog i difteri 1876. När Hvalgren 1878 på eget förlag lät trycka sitt filosofiska system, skrev han på försättsbladet: "Åt minnet och saknaden af mina trenne aflidne barn: Ljushild, Signe, Cuthullin, helgas detta bevis öfver andens odödlighet af Auctor." Barnens namn var genomgående originella. Hemmanet övertogs så småningom av sonen Emil; han var döpt till Zoroaster Alfons Emil Perikles.

På sin ålders höst kunde Emanuel Hvalgren se tillbaka på ett liv kantat av svårigheter. Han kom att förskansa sig bakom sin självkänsla. I ungdomen hade han skrivit självförlömmande, blomsterrika kärleksdikter till sin Paulina. Femtio år senare blickar han tillbaka till den tiden, men skaldens perspektiv är nu annorlunda:

Sköna flicka, jag dig viger
till en brud för visdomsdrott
att med honom ock du stiger
till ett högre sannt och godt.

Vid Paulinas begravning 1901 hölls tal om hur hon i 49 år stått vid makens sida

...icke blott i vetenskaplig väg, utan och förnämligast i hushållning och plantering, det hulda skötandet af hem och familj. Under 34 år har det då öde och sköflade hemmanet n:r 2 7/8 mtl Skällinge blifvit ärligen besädt och planteradt, därvid hon själf med egen

hand verksamt biträdt. [---] Den aflidna Fru Hvalgren talade flytande tyska språket, däraf de i dagliga lifvet sig ofta betjänade.⁸

Filosofens hustru lär ha fått slita hårt och var sjuklig de sista decennierna av sitt liv.

Den charmerande sjuklingen

Sjukdomen drabbade Hvalgren hårt. I en anmärkning till ett av sina tryckta tal berättar han:

Detta tal skrefs den 11. Mars 1862, då förf., som sedan den 16. Januari lidit af en svår nervsjukdom, efter slutintagandet af ett kraftigt läkemedel, kände sig bättre samt dessutom på en stund lemnades allena. Denna ansträngning förorsakade ett svårt recidiv, hvarefter han icke lyckats fullkomligen repa sig. De sista raderna förmäde han själf icke skrifva, utan framhviskade dem för sin hustru, hvilken derefter nedskref dem. Icke tillräckligen varnad häraf, stapplade han, på enträgen uppmaning, in uti skolsalen den 16. för att själf öfverlemna boken och framsäga talet; men, efter att ha stått skälfvande några minuter, vacklade han mot golfvet och bars under armarne till sitt rum, utan att hafva förmått yttra ett ord, utan blott en tår; hvilket frampressade tårar från alla de (omkring 40) närvarandes ögon. Det var ett gifvet löfte, i förening med öfvervägande böjelse för tankearbete, äfven under sjukdom, som föranledde honom till detta m. fl. steg, af hvars följder jemte bekymmer han bittert lidit och fortfarande lider.⁹

Det kan låta som en gammal mans suckar. Vid tillfället hade Hvalgren nyligen fyllt 34 år. Den blivande filosofen hade dock sin sjukdom att tacka för kontakterna med en något vidare krets än hemförsamlingen kunde erbjuda. Hvalgren utgjorde ett exotiskt inslag bland kurgästerna i Varberg. Den fattige och utmärglade läraren kom att hamna i centrum för badortens sällskapsliv. Att döma av bevarade brev tycks många av de bättre bemedlade badgästerna, inte minst damerna, ha fäst sig vid hans beläsenhet och livliga charm. Han fick gåvor, pengar och böcker, från många håll.

Bland pennans män knöt Hvalgren kontakter med litteraturhistorikern C. W. Böttiger,¹⁰ ”den store, fast föga kände skalden” Barthold Johansson, tidningsmannen Emanuel Larson, skalden Paul

Sven Adolf Hedlund på Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning var en av de män som Hvalgren knöt kontakt med.

Elis Holmberg, författaren August Bondeston och redaktör Sven Adolf Hedlund på *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (genom vars försorg *Grunddragen av Emanuel Hvalgrens filosofi* blev tryckta). Många år senare vittnar signaturen J.A.H. om det intryck Hvalgren kunde göra:

Signaturen skall aldrig glömma högtidsstunder tillsammans med Emanuel Hvalgren hemma hos den gamle radikalen, musikdirektören och riksdagsmannen Alfred Lundgren i Varberg, då Hvalgren drog upp konturerna för världens förenta stater, en allmän avrustning, gemensamt mått-, vikt- och myntsystem samt gemensamt språk över hela världen, och det i så medryckande ord att den unge, glödande entusiasten girigt insöp varje sådant.¹¹

S.A. Hedlund lär ha rekommenderat Hvalgren att söka sig till storstaden för att genom en modernare stil ”både på sitt skrivsätt och sin person i övrigt” kunna sprida sitt verk. I en artikel i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* med anledning av Hvalgrens 75-årsdag liknas denne vid Tolstoj.¹²

Barthold Johansson diktade till Hvalgren vid hustruns död 1901, möjligen redan tjugo år tidigare vid Hvalgrens födelsedag.¹³

Hvalgrens brevväxling med tidningsmannen Emanuel Larson (1839–1920) har delvis publicerats, och ett kort citat är betecknande:

Herrn borde vid 40 år vara gammal nog för att känna en del av den mänskliga högfärden och fittigheten, särdeles den kongl. svenska nationens avund och rangsjuka.¹⁴

I korrespondensen med Larson intog Hvalgren rollen som filosofisk mentor. Varbergsskalden Paul Elis Holmberg (1850–1899) framträdde som prosaist med två samlingar reseskildringsjournalistik i Viktor Rydbergs efterföljd och som tillfällighetsdiktare i pressen. Hans förhållande till Hvalgren förblev inte vänskapligt. En anekdot berättar om hur Holmberg efter läsningen av Hvalgrens filosofi spydigt hade frågat vad uttrycket ”Uthetens förglesning” egentligen skulle betyda; Hvalgren svarade enkelt ”Det är du!”

I februari 1889 utsatte Holmberg Hvalgren för ett *practical joke*, som togs mycket illa upp: via omvägar tillsändes Hvalgren ett förfalskat filosofie doktorsdiplom från det amerikanska Franklin College. Historien valsade i pressen, och Hvalgren ville stämma Holmberg för tilltaget.¹⁵

Omfattningen av Hvalgrens korrespondens låter sig inte lätt avgöras. Hans annotationsbok från 1876 upptar adresser till bland annat folkbildaren och positivisten Anton Nyström, den franske statsmannen Léon Gambetta och uppfinnaren Thomas Alva Edison. Enligt uppgift sände han *Grunddragen af Emanuel Hvalgrens filosofi* bland annat till USA:s president Rutherford B. Hayes. Ett brevkoncept till Victor Hugo i samma ärende finns bevarat.¹⁶

Plantorna och elden

I flera offentliga sammanhang blev Hvalgren en nyttig och pådrivande kraft. På hans initiativ bildades Hallands första sockenbibliotek i Skällinge 1860. Pengar till bokinköp ordnades genom årlig mid-sommarkollekt i kyrkan; i sitt manande kollekttal kallar Hvalgren varje bidrag från församlingsmedlemmarna ”en gnista till en stor eld, som under hvälfvande sekler skall lysa och värma ännu ofödda slägten”.

Vid denna tid propagerade myndigheterna på bred front för ökad försvarsvilja och skjutskicklighet. Den frivilliga skarp-skytterörelsen kom på kort tid att locka till sig 40 000 svenska söndagsskyttar. År 1864 nådde rörelsen Skällinge, där Hvalgren talade i kyrkan om vikten av vapenövningar:

Jag nämnde rättvisa, frihet och mänsklighet. Känner J värdet af dessa oförgängliga lagar? Kunna de köpas för dyrt? eller äro de ej värda allt mänskligt blod? Hafven J icke sett huru högt de skattats af forntidens män? Nåväl! Sen upp på historiens diamanttafla! [---] Du skall deraf besjålas – icke till fanatism, utan till lika hänförelse för det sköna och sanna, för upplysning och människorätt.¹⁷

Efter dessa vackra ord bildades skarpskytteföreningen och Hvalgren fick kungligt brev på att han var dess överbefälhavare, klädd i ståtlig uniform med svärd och guldgaloner. Han förblev skytteledare i fem år.

Den 1 april 1860 höll Hvalgren det högtidliga "inbjudningstalet" till Skällinge Planterings-Sällskap. Denna gång tog han sin utgångspunkt i människans längtan efter skönhet:

Gudomliga skänk, himmelska fantasi, som i brända öknar, på frusna stepper och i lifvets fattigdom omgifver själen med rosengårdars skatter och bländande prakt. Tadlom den ej, ty den tröstar och upplyfter hjertat, utan sökom med styrkan i vår förmåga och under ledning af förnuftet att förverkliga henne så, att den skapar ett Eden både inom oss sjelfva och utom oss i naturen!

Hvalgren talade också om vikten av att fria människor går samman för att övervinna hindren. Här blandades den götiska högprosan upp med den spekulative filosofens tungomål. I en betydande utvikning fick åhörarna en föraning om det filosofiska system han var i färd med att bygga.

Planteringssällskapet blev betydelsefullt för Skällinge. Som dess ordförande försökte Hvalgren övertala markägarna att plantera skog på de vidsträckta kalmarna. Skolbarnen fick hjälpa till med planteringsarbetet. Det var emellertid en hård kamp. Gång på gång brändes planteringarna av hans motståndare på orten. (Självt såg Hvalgren att det var hämndaktioner för att han hade motarbetat brännvinsförsäljning i Skällinge.) Sammanlagt sjutton gånger lär planteringarna ha eldhärjats. Varje gång gick Hvalgren ut och släckte, och varje gång planterade han ny skog på den svartbrända marken. Kampen fort-

satte under resten av hans liv. I den tryckta minnesrunan över hustrun Paulina 1909 talar han om de "nidingar och tjufbetare" som 15 gånger satt eld på de planterade fälten. Delar av en odaterad dikt med titeln "Ljung, skog och mordbrännare" finns bevarade. Ämnet har sysselsatt Hvalgren under lång tid; manuskriptets strofer är numrerade 471-569.¹⁸

Sommaren 1907, när han var åttio år, eldhärjades 30 tunnland av skogsplanteringarna sedan mejeriet i Skällinge brunnit. Nu var Hvalgren för gammal att släcka, och alltsammans brann ner. Efter den dagen satt han tiganande i sitt bokrum. Han dog av ett slaganfall den 7 april 1908.

Boksamlaren

Hvalgrens boksamling finns bevarad på Varbergs museum. En *Katalog öfver Emanuel Hvalgrens bibliotek* trycktes 1909 och omfattar 2105 volymer. För en dåtida byskollärare ägde han både en unik samling och en unik beläsenhet.

Självt värderade Hvalgren sina böcker till 40 000 kronor (!). Att han vårdade dem sorgfälligt är omvitnat: när solen lyste in lär han ha hängt tidningspapper över hylorna och flyttat dem allt eftersom ljuset växlade.¹⁹

I sitt testamente lämnade Hvalgren noggranna föreskrifter för hur samlingarna av böcker, instrument och mineraler skulle vårdas. Biblioteket förvärvades av dottern Alfhild (1861-1937), som upprättade katalogen över samlingarna och vid sin död testamenterade all sin kvarlätenskap till underhåll av faderns bibliotek.²⁰

Biblioteket är någorlunda systematiskt ordnat. Första bokskåpet (260 volymer) innehåller språkläror och lexika. Antalet språkläror är stort: engelska, franska, latin, svenska och tyska representeras av vardera mellan 20 och 30 volymer, därtill kommer 15 grekiska, 8 hebreiska, 7 italienska, 6 ungerska och enstaka arabiska, holländska, polska, ryska, sanskrit och volapük. Dessutom lexika för så gott som alla dessa språk.

Andra bokskåpet (297 volymer) omfattar matematik och naturvetenskapliga ämnen, där de största avdelningarna rör botanik (samt trädgårdsskötsel) och medicin; hit hör flera anatomiska och kirurgiska handböcker men också många volymer om "sedlighetsfrågan", titlar som *L'Onanisme*

Den konservatieve svenske filosofen Christoffer Jacob Boström var en av de många filosofer som Hvalgren läste, och hade i sin boksamling, som han själv värderade till 40 000 kr.

chez la Femme, Die Sinnenlust und ihre Opfer, Några drag ur Bordellväsendets Historia etc.

Ett bokskåp fylls av historia, ett annat av skönlitteratur, vidare rymmer samlingen stora mängder geografi och reseberättelser, teologi och juridik. Den ojämförligt största avdelningen fyller mer än tre bokskåp: det är filosofi. Hvalgrens samling av de stora filosoferna är rikhaltig och mångsidig; där finns Platon, Spinoza, Leibniz, Wolff, Fichte, Schopenhauer, men också de vid den här tiden moderna Lotze, Mill, Riehl; samt av samtida svenskar bland annat Boström, Wikner och Åberg. Filosofihistoriska verk finns i mängd. Den välsorterade samlingen ger i sig ingen fingervisning om ägarens egen filosofiska inriktning – men i sina egna skrifter lämnade Hvalgren tydligt besked.

Vetenskap och poesi

Sina språkkunskaper använde Hvalgren i första hand till läsning. Hans förmåga var vida känd, och han lär ha varit behjälplig med Varbergshandlares affärskorrespondens, bland annat på ryska. Med få undantag är hans tryckta skrifter på svenska. Hans intresse för språkliga frågor blir ändå tydligt på många ställen. I *De dödas runor* (1889) kommenterar han bibelställen och jämför någon gång mer än ett dusin översättningar. Ett publicerat manuskript från 1864 heter *Läran om accenterna i engelska språket för skolor och sjelfstudium, jemte några råd till dem som studera främmande språk*. Några av språkfenomenet

Hvalgrens råd lyder:

Öfversätt på modersmålet vissa stycken ur goda författares arbeten i hvarje vetenskap, du är eller vill blifva hemmastadd uti, särdeles de, som äro mest enliga med dina egna anlag. – Öfversätt sedan detsamma tillbaka från modersmålet till det ursprungliga och jemför din egen öfversättning med originalet. [---]

Tänk det eller desamma språk du studerar. [---]

Sök att härma allehanda ljud, så att tungan och strupen kunna böjas till ett riktigt uttal.²¹

I flera omgångar lät Hvalgren trycka och ge ut sina tal. Debutboken kom 1859: *Julen, en glädjens och frihetens fest. Tal på juldagen af en lekman*. Fem år senare kom samlingen *Tal vid åtskilliga tillfällen af skolläraren Emanuel Hvalgren. På begäran tryckte*, och 1872 tog talaren till orda beträffande själva talandet: *Föreläsning om nyttan och befogenheten af allmänna föreläsningar*.

Den senare volymen innehöll också ”grundschemat till ett filosofiskt system”, som mera utförligt skulle framställas i *Grunddragen af Emanuel Hvalgrens filosofiska system* 1878. Redan i talet när Skällinge planteringsällskap stiftades 1860 antyde ju Hvalgren några linjer i sitt filosofiska tänkande, och 1869 höll han ett tal där grunddragen av hans system tycks föreligga klara. Han sade då själv att de gjort det sedan länge:

Grundtanken i min (för tio år tillbaka antydda) filosofiska lära; nemligen den: att Kärleken och Friheten i en oskiljaktig tveenhet äro Verldsalltets allmänna och personliga själ; och dessa såsom egen äskädlig tveenhets förnimmelse – darleben eller föryttring – i Inkraft och Utkraft, i Tyngd och Ljus äro dess kroppslighet eller Materia; och Universum sjelft en evigt lefvande afbild och genglans af Kärlekens och Frihetens tveeniga, evighetens och oändlighetens, Absoluta Urljus-Idée.

Man kan tycka att sammanhanget är originellt valt för dessa filosofiska inblickar; talet är ett festtal till en apotekare.²²

När Hvalgren 1872 föreläste i Varberg om nyttan och befogenheten av allmänna föreläsningar, var hans utgångspunkt ett filosofiskt system som av allt att döma förelåg färdigt. För honom själv var ”schemat”, grundprinciperna och begreppens ordning redan givna. Hvalgren tycks ha utgått från att även publiken var förtrogen med det nya filosofiska systemet. I tur och ordning visade han på nödvändigheten av allmänna föreläsningar om vetenskapen, religionen, rättsläran och konsten.²³

Bland Hvalgrens efterlämnade papper finns en avskrift av en ytterst illasinnad recension, som gör sitt bästa för att sära föreläsaren. Recensionens ursprung och hurvida den publicerats är oklart; den präglas inte av kvickhet utan är närmast kränkande: ”ingenting kan vara mera berättigadt, än dylika föreläsningar, dock med ett enda villkor, nämligen att de hållas på D[ass]”.²⁴

Sedan det filosofiska "grundschemat" nu hade presenterats för en svensk läsekrets, lät Hvalgren under pseudonym trycka en översiktsbroschyr på tyska: *Die Hauptprincipien der Philosophie des Absoluten und Relativen Geistes... von Emanuel Philibert Phosbaros Asterfeldt** (1873).

År 1878 trycktes Hvalgrens filosofiska huvudverk, *Grunddragen...*; det refereras mer utförligt i de följande avsnitten. Ytterligare tio år senare ansåg Hvalgren tiden vara mogen för en "poetisk" framställning av det filosofiska systemet: *Den eleutheriske anden. Filosofisk föreläsning i poetisk form*. Till innehållet vilar den på prosaversionen; till formen kan den påminna om 1700-talets didaktiska poesi hos till exempel fru Nordenflycht.

Det gigantiska enmansprojektet *Vetandet* (1876–1877, under pseudonymen Tezola) fullföljdes bara till en fjärdedel. De fem häften som kom ut rör astronomi och jordklotets utvecklingshistoria. Planen kunde nog bli övermäktig. Baksidestexten på det första häftet lyder:

Det arbete, som härmed bjudes läsaren, blir en fullständig *rekapitulation* af den nyare tidens alla *naturvetenskapliga* och *kulturhistoriska* forskningar. Vår tids mest betydelsefulla *religiösa*, *politiska* och *sociala frågor* kommer att i detta arbete bli vetenskapligt belysta samt en på nutidens vetande grundad idealistisk världsåskådning att fastställas. [...] Arbetet blifver komplett i 18 à 20 häften à 1 krona per häfte, och utkommer ett häfte hvarje månad. Atlas, innehållande omkring 200 naturhistoriska illustrationer, kommer att åtfölja 10:de häftet.

I förordet säger sig Tezola ha avsett *Vetande* för den franska och tyska publiken men "ej tvekat" att ge ut det också på svenska "då man anser, att äfven Norden ej helt och hållet saknar behovet af ett liknande arbete". (Någon fransk eller tysk utgåva kom aldrig till stånd.)

Syftet är större än ett rent kunskapsförmedlande. I inledningen vänder sig Tezola mot de rörelser som smickrar "människans fåfänga och maklighet"; han vill genom att sprida

vetande och en idealistisk, på vetenskaplig grund fastställd världsåskådning – söka motarbeta dessa haltlösa ytterligheter, som, om de östördt finge utveckla sig, oundvikligt skola leda antingen till vanvett och anarki eller till det olidligaste prost- och sabel-välde.

En sådan idealistisk världsåskådning måste vara fri "från teologiska hugskott och från de nu religionen vanställande vidskepelseerna".²⁵

Tio år senare, 1887, utgav Hvalgren en matematisk avhandling på latin, *Programma; Paradoxa mathematica. Mensura speculativa sive systema metricum ejusque consequentiæ et extremitatis*. Den utgör ett försök att etablera en universell "måttlära" omfattande mycket stora och mycket små mått. Benämningarna är latin, grekiska och sanskrit(!): Makrokilometer, Makromyriameter, Makrolaksameter, Makroprayútameter etc.

År 1889 utkom *De dödas runor. Blickar i andeverlden*, en samling "didaktiska

poemer". Här finns vid sidan av långa gravkväden det omfattande filosofiska skaldestycket "Hvadan och Hvad? Svar på hemliga frågor". Bokens motto är tryckt i versaler i fetstil:

ODÖDLIGHETENS STORA
PROBLEM: JAGET ÄR I JAGEN
OCH JAGEN ÄRO I JAGET: SÅSOM
BESTÄMLIGHET AF FRIHETENS
EVIGT OINSKRÄNKTA KÄRLEKS-
LIF.

Innebörden av dessa betydelsefulla ord klarnar något när man har stiftat bekantskap med grunddragen av Hvalgrens filosofi. Författaren utlovar i diktsamlingens förord:

en antydning om lösningen af den gamla filosofiska och theologiska tvisten om "Determinismen" och "Indeterminismen" – Nödvändigheten och Friheten – äfvensom Prædestinationen [---] Närmare upplysningar om andeverlden – detta lifvet, hvari man andas, hörer egentligen äfven dit –, grundade på analogier och forskningar, gifvas på prosa i ett följande häfte, om derpå vidare subscriberas.

Schellinge den 12 januari 1889.

Författaren.

De dödas runor fick inte den utlovade fortsättningen. År 1891 utkom en reviderad och utökad utgåva av den matematiska avhandlingen *Paradoxa mathematica*. Denna gång bifogades ett förord till det metriska systemet på franska, engelska, tyska och

svenska, där Hvalgren sade sig ha "ställt franska Meter-systemet i dess logiska (förnuftiga) och fullständigaste form, i det jag tillagt decimillimetern".²⁶

Sju år senare utgav Hvalgren *Det Universala Myntsystemet*, en broschyr med förslag till universell guld- och silvermyntfot. Inspirerad av Världspostföreningen vill han initiera en "Verlds-myntkonvention", som lämpligen kunde upprättas vid världsutställningen i Paris 1900. Systemet vill vara ett "freds- och enhets-bidrag för menskligheten" och undvika de "civilisation hindrande kvarlevorna af fiendtlighet och okunnighet" genom att bygga på det bestämda värdet av 1 gram "chemiskt rent guld". Som supplement utgav Hvalgren "En bit jemförande språkforskning" där namnen på guld och silver angavs på 44 språk (bland andra udskoje-kangandigalska, tungusiska och gotiska).²⁷

Året innan, 1897, hade Hvalgren under sin gamla pseudonym utgivit en broschyr med religionsfilosofiskt och starkt kritiskt innehåll: *Programma. Religio Spiritas, Universi: Evangelium Naturæ, Rationis, Doctrina Pacis a Philibert Phosbaros*. Innan texten var tryckt lär kommunalordföranden i Varberg ha fått se korrkturet och förbjudit boktryckaren att publicera det; Hvalgren vände sig till ett annat tryckeri. Under rubriken "Critica Religionum" skriver han under pseudonymen Philibert Phosbaros: "Superstitia religionum – et ceterarum religionum popularium – est delenda!"²⁸

Inga skrifter av Hvalgren tycks ha blivit tryckta efter 1898, men några renskrivna

manuskript från 1901, tydligt ämnade för tryckning, finns bevarade: *Paradoxa philosophica* och *Paradoxa poetica: Friheten: Den höga folksången för nationen med filosofiska anmärkningar*. Den senare med mottoerna "Älsken eder! – Inbördes" "Frigören! – Frid!".

Bevarade manuskript av de mest skilda slag finns i Varbergs museums Hvalgrensamling. En "Wetenskaplig Dagbok" från 1867 innehåller anteckningar om mikroskopstudier. Bland poetiska alster märks en lång dikt om "Marschalk Ney", översättningar av partier ur Edward Youngs "Night Thoughts" och en resonerande dikt med titeln "Auktoritetsbevis" (1889). En lång rad manuskript vittnar om Hvalgrens verksamhet som flitig talare och insändarskribent.

Hvalgrens "kritik" riktar sig i många fall mot litterära verk och deras upphovsmän: mot verser som lästs vid kontraktsprosten Lindskogs grav (1884), mot K. P. Arnoldsons *Verkligheten. En livs-åsiqt* (1877), mot B. v. Beskows *Sveriges anor* och mot *Samlade skrifter* av Oscar Fredrik (kung Oskar II). Men Hvalgren gör också inlägg i den "norska frågan" och kritiserar orättvisan mot stortinget.²⁹

Ännu på ålderns höst framträdde han som engagerad talare:

Under de sista tio åren af sin långa jordervandring lefde den gamle filosofen halft bortglömd i sitt Tusculum i Skällinge och blott en och annan gång fick man höra af honom vid Hushållningssällskapets sammanträden, när någon fråga rörande länets

folkhögskola stod på dagordningen. Han fick då alltid tillfälle att draga i härnad mot prästvåldet, som han hatade af hjärtans grund, och lät då sin väldiga stämma ljuda i vredesburna anföranden, späckade med latinska citat.³⁰

De bevarade talmanuskriptens rubriker belyser Hvalgrens mångsidighet som talare men även hans konsekvens: "Tal öfver folkskollärarebegreppet" (1865), "Tal för det fria Ordet i ljud och skrift (vid en skarpskyttefest i Warberg)" (1885), "Tal för Vetenskapen, Konsten, Uppfinningarne och Yrkena samt deras Idkare med anledning af Vestkustbanans öppnande för allmän trafik" (1886), "Tal för rösträtten" (1891), "Tal för folkundervisningen" (1896). Ett odaterat manuskript heter "Tal till de rike!" Från Hvalgrens ålderdom finns ett anförande med den provokativa rubriken "Christendomen ur skolorne!" (1905).

Den eleutheriske andens filosofi

På hemmaplan mottogs filosofen Hvalgren knappast erkännamt. Han skickade sitt filosofiska verk till Uppsala universitet vid dess 400-årsjubileum 1877 men fick inget svar.

Publicitet kom honom i några fall till del i utlandet. Hans första filosofiska skrift anmäldes i *The journal of speculative philosophy* (St. Louis, Missouri) 1874. Under rubriken "Book notices" presenterades i kort sammandrag Hvalgrens *Föreläsning om Nyttan och Befogenheten af Allmänna Föreläsningar* 1872:

The author of the above paper, Emanuel Hvalgren [!] of Warberg, Sweden, expects to publish a large work unfolding completely his "Theocosmic System," an outline of which is before us.

Samma presentation inflöt ett år senare i *Karlsbader Wochenblatt*, som under rubriken "Literarisches" i trogen översättning citerade den amerikanska tidskriften.³¹

Bevarade brevkoncept vittnar om Hvalgrens ambition att sprida sin filosofi över världen: utöver engelska och tyska brev (1878) finns bl.a. ett på franska till Victor Hugo, där Hvalgren presenterar sitt system. (Brevetslutar: "Cette lettre est la première que j'ai écrit [!] en la langue français.") Samma år satte sig Hvalgren i förbindelse med tyska boktryckare och med Gleerup i Lund, varvid han hänvisade till den amerikanska tidskriften och "åtskilliga tyska tidningar" – tydligen utan resultat.³²

År 1878 publicerade *Journal of speculative philosophy* under rubriken "Notes and discussions" ett kort stycke rubricerat "Emanuel Hvalgren's system". Inte utan stolthet kunde filosofen citera tidskriften i förordet till sitt filosofiska huvudverk, som utkom senare samma år. (Tidskriften hade "subscribenter i alla civiliserade länder på hela jordklotet", konstaterade Hvalgren.) Den så spridda texten innehöll beviset för Guds och världssalltets tillvaro och väsen.³³

Hvalgrens filosofiska huvudarbete, *Grunddragen...*, vill på 83 kompakt formulerade sidor visa att "Allt är modi och bestämmligheter af en och samma eviga och

Hvalgren utgick från "friheten" på samma sätt som Johann Gottlieb Fichte (bilden) utgått från "jaget".

oändliga urprincip, nämligen: Friheten".³⁴ Det kan vara på sin plats att flagga för att vår förestående simtur i denna källa kan komma att upplevas som lätt ansträngande.

Liksom den boströmska idealismen, som då dominerade svensk akademisk filosofi, bygger Hvalgrens filosofi på ett system med en grundprincip, som antas vara förutsättningen för allt. Ur denna grundprincip kan hela det existerande universum sedan härledas schematiskt. Även de tyska romantiska spekulativa tänkarna hade filosoferat så. Fichte utgick från "jaget", Hegel från "det rena varat", Boström från "självmvetandet" – och nu Hvalgren från "friheten".

Friheten och Kärleken

Vilken hjärna vår Farfar hade fått! Han ville
menschligheten rättvisa, och allt gott!³⁵

Grunden för det filosofiska systemet är Hvalgrens gudsbevis. Inget av de "vanliga" bevisen för Guds existens duger (till dessa räknar Hvalgren det ontologiska, det kosmologiska, det fysikoteologiska och det moraliska gudsbeviset); de ger ingen nödvändig visshet, utan ett högre, absolut bevis måste uppställas.³⁶

Beviset gäller Guds existens men betonar i lika hög grad Guds väsen. Hvalgrens filosofiska grundsten är just "Gud är Friheten". Att friheten är ett gott verktyg i bevisssammanhang framgår både här och senare:

1. Om Gud icke är, så måste han hafva Frihet att icke vara; nu är icke Gud: alltså måste han ha Frihet att icke vara.
2. Om Gud är, så måste han ha Frihet att vara; nu är Gud: alltså måste han ha Frihet att vara.
3. Häraf följer, att Friheten är grunden och vilkoret för Guds icke-varo och tillvaro samt alltså högre än det vanliga Gudsbegreppet såsom blott medvetslöst abstraktum, eller själfmedvetande (personlighet).
4. Men som icke något begrepp kan vara högre än Gud; och Friheten är bevisad vara det högsta begreppet eller principen; alltså är Friheten själf Gud, och Gud är Friheten.

5. Dessa bevis förblifva derföre gällande, sålänge de logiska och mathematiska tanke- och naturlagarne äro gällande. Och om dessa skulle upphäfvast af en högre lag, så måste dock denna hafva Frihet dertill, samt alltså själf vara Frihet.³⁷

Om gudsbevisets giltighet säger Hvalgren vidare:

Uti detta bevis finner man 1:o), att Fn. såsom bevisningsgrund är öfver Gud, samt 2:o) att Fn. såsom bevisad är Gud: hvadan alltså bevisningsgrunden, det bevisande och bevisade äro ett. [---] Att såsom Pascal m. fl. påstå, det Gudsbegreppet är så klart, att det icke kan eller behöfver bevisas, är ett beqvämt sätt att bemantla sin oförmåga att tänka.³⁸

Två genomgående förkortningar hos Hvalgren är Fn. för Friheten och Kn. för Kärleken. Dessa (könsbestämda!) begrepp genomsyrar hans tänkande, och förhållandet mellan dem är den andra grundstenen i det filosofiska systembygget:

Då Friheten försänker sig i åskådningen af sig själf är hon K; och då denne uppgår till (makt och) insigt i sig själf är han Frihet.³⁹

I 65:e strofen av sitt didaktiska poem *Den eleutheriske anden. Filosofisk föreläsning i poetisk form* (1888) framställer Hvalgren Friheten så:

Ja Friheten som fri frigörer
Sig, Allt, uti sin kärlek väckt;
Orörlig, dock, Hon allting rörer:

En salighetens andedrägt.
En kraft i verk, Hon Verlden kallas
Som obestämd, i sjelfdjup, Gud;
Och Hon derfor är riket allas,
Verldsanden uti Himmelsk skrud.

Denna poetiska version av Hvalgrens filosofi delgavs Arbetarnes Ring i Varberg den 25 oktober 1885. Även den som i förväg har studerat *Grunddragen af Emanuel Hvalgrens filosofiska system* upplever möjligen detta poem som en smula hårdtuggat till följd av den framställningsform som rim och meter framtvingat. Friheten "i sjelfdjup" (det som i den filosofiska prosan kallas "absolut") ska alltså identifieras med Gud, medan friheten "som obestämd", en "kraft i verk" (motsvarande fackspråkets "relativa frihet") är detsamma som världen.

Ja, i Hvalgrens system är Friheten allting. Ett omfattande schema visar hur allting i världsalltet låter sig härledas ur denna grundprincip. Det visar sig i själva verket enkelt: Friheten har frihet att vara vad som helst!

Världsalltets alla Andar

Frihetens frihet att vara allt hon vill underlättar till att börja med beviset för världsalltets existens.

Då Fn. såsom absolut F. är makt och insigt, kan hon öfvergå till relativ F. eller Verldsallt, i det hon bestämmer sig i förhållanden och grader samt alltså till mångfald i enhet, och enhet i mångfald. Kunde hon icke bestämma sig till enhet och mångfald, så vore hon ingen verklig F.⁴⁰

Hvalgren försökte förena teism och panteism och de två konkurrerande filosofiskolor som utgått från Boström och Hegel (bilden).

Hvalgren indelar världsalltets väsen i en stor mängd "Andar", som var och en kan härledas ur Friheten. Denna bild av universum är nog tänkt som ett försök att bilägga en långvarig filosofisk strid. Det ligger nära till hands att tolka Hvalgrens Andar som utflöden av den högsta principen, på samma sätt som nyplatonismens emanationer. När världsalltet ges en sådan struktur, ligger man också nära den metafysiska frågan om teism eller panteism. Den förhärskande svenska filosofin, den Boströmska skolan, såg sin konkurrent i Hegels filosofi och angrep kraftfullt hegelianismen med beskyllningar om panteism.

Hvalgren förenar teismen och panteismen i sin nyplatoniskt färgade lära om Friheten och Andarna. Den absoluta Fri-

heten är upphöjd över världen, men hela det fysiska universum består av utflöden av Frihetens väsen.

Namnen på dessa Frihetens Andar är sällan ägnade att underlätta förståelsen av tankegångarna, men Hvalgren anger hela tiden de motsvarande begreppen på klingande svenska. Den eleutheriske Anden = Friheten; den thelematologiske Anden = Viljan etc.

Andarna ordnas med stränga dikotomier. Den första tudelningen skiljer mellan det andliga och det materiella livets områden. Hvalgren tillämpar en strikt men också rätt mekanisk bevisföring när han härleder de olika begreppen/andarna på det andliga livets område: det sanna, det goda, det rätta och det sköna. Den absoluta Friheten visar sig härvid ha märkvärdiga egenskaper:

Den erotiska Anden (Kärleken).

Då Fn. är F., så måste den vara allt i makt och vishet. Den måste därför och derigenom som sjelvdialektik inse, att den är det hela och det herrligaste, allt efter som den bestämmer och vill bestämma sig, samt dermed också finna sitt högsta behag, sin sanna och rätta sällhet uti sig sjelf och sin fria bestämmlighetsförmåga samt således älska sig sjelf såsom enhet i sin flerhet och flerhet i sin enhet. Denna sjelf- och annorförnjöelse, som endast kan ske derigenom, att Fn. återgår, reflekterar eller objectiverar sig sjelf, d. v. s. inser och känner genom sjelfbetraktelse, att hon är F. eller ett förnimmelande i och med sig sjelf; – är K.⁴¹

När Emanuel Hvalgren bygger sitt system på en polaritet mellan Friheten och Kärleken är det tydligt att Spinoza har lämnat avtryck hos honom.⁴²

Det materiella livets Andar

Jag har blivit tadlad såsom oförståelig i mina skrifter. Det kan vara rätt nog, ty de äro blott antydningar; de äro för korta att fattas i vidsträcktare mån. Jag delar denna ära eller detta tadel med Herakleitos och Kant m. fl. Dock erkännes, att mitt muntliga resonnement är nära nog lika lättfattligt, som min stil är svår.⁴³

Efter presentationen av det andliga livets Andar börjar så Hvalgren härleda deras motsvarigheter i det materiella livet. Hans terminologiska apparat är även här fascinerande. För gravitationen svarar "den barotiske Anden", för temperaturen "den chrasiotiske Anden", för tinget "den stereotiske Anden" etc.

Den Hvalgrenska metafysiken är med ett ord idealistisk (eller spiritualistisk): materien utgörs av "Andar". Dessa verkar liksom Friheten och Kärleken i ett system av polariteter. Ur spänningen mellan polerna Frihet och Kärlek emanerar all annan polaritet. Frihet och Kärlek är rena "andemakter", oberoende av det kroppsliga. Men den andliga och den materiella världen är endast olika "uppfattningssätt", olika "faser" av Friheten "i sin eviga och oändliga bestämmlighet"; det kroppsliga utvecklas ur det andliga och tvärtom.⁴⁴

Även på det materiella livets område

härleder Hvalgren begreppen det sanna, det goda, det rätta och det sköna, men det sker enligt ett annorlunda schema. Den första tudelningen går här mellan å ena sidan ljusutstrålning/centrifugalitet (Hvalgren använder också termen *Utlighet*) och å andra sidan tyngd/centripetalitet (*Inlighet*). Det sanna och det goda härleds från ljusutstrålningen, det rätta och det sköna från tyngden.⁴⁵

Dessa härledningar i olika led utgör en egenartad läsning. De följande raderna inleder förklaringen till hur ”den stereotiske Anden (Tillvarelsen, Tinget)” framgår ur grundprincipen Friheten:

Då Fn. är F. och K. samt såsom sådan allbestämmlighet i materiel polarisk Utlighet: Ljuskraft, lysande, Värma, Elektricitet, Magnetism, Ljud, Mekanisk kraft, m. m.; samt Inlighet: Tyngd, Bildning, Målände; Elektricitet, Magnetism, Luft, Mekanisk kraft m. m. så måste den äfven vara en med sin egen andliga K:sbestämmlighet analog Kspositivitet i yttre stående, fasta former, d. ä. verldskroppar af mångfaldiga slag, storhet och grader.⁴⁶

”Friheten är Allt, och Allt är Friheten” lyder ett inledande motto. Det filosofiska systemets plan framstår, trots alla snåriga detaljer, helt tydlig: världen är ett levande, besjälat helt, som utgörs av Guds eller Frihetens självbestämningar. Med Hvalgrens egna ord:

Så bör allt inom det uppfattliga universum: dess lefvande krafter, varelser och ting,

systematiskt ordnas med samma naturlighet, som Linné och Fries ordnade växtriket; och den som gör ett sådant system, bör hel-sas såsom en filosofiens Linné; och då har man en säker grund att vidare bygga uppå.⁴⁷

Huruvida Hvalgren såg sig själv som ”filosofiens Linné” är inte alldeles klart; men *Grunddragen* vittnar övertygande om viljan och ansatsen att systematiskt ordna hela universum som Frihetens ”bestämmligheter”.

Tvånget, ondskan och det moraliska livet

Här i världen måste man antingen slå sig fram eller krypa sig fram. Det förra har jag ej orkat med, det senare har jag föraktat. Kan du krypa eller slå dig fram, barn? Kan du intetdera? Nå väl, då passar du ingen annan stans än – i Skällinge.⁴⁸

Det tycks inte erbjuda Hvalgren några svårigheter att hantera de klassiska filosofiska begreppen och problemen i sitt system.⁴⁹ Även Nödvändigheten följer ur Friheten. Att äta är nödvändigt – men det är en ”bestämmlighet” av Friheten att existera:

Fn är Nödvändighet och Nödvändigheten är F. i och genom sjelfannorbestämmlighet och upphäfvanden (negationer och limitationer).⁵⁰

Vad beträffar frågan om alltings orsak är svaret givet: Friheten är orsaken till sig själv och till allt annat. Om inte Fri-

heten vore alltings orsak, ”så vore hon ingen egentlig F.” – och vore orsaken inte Friheten, ”så förmådde hon ingenting”.⁵¹

Det ondas ursprung ligger i missbruket av Friheten.⁵² Friheten kan missbruka sig själv i det enskilda livstillståndet, men bara där. För den absoluta Friheten strider självmisbruket och självupphävandet mot Frihetens sanna väsen. Häri ser Hvalgren räddningen. I hans system utmynnar teodicéproblemet i en sant optimistisk tro på kommande försoning. Filosofins grundprincip kommer ännu en gång att erbjuda en lösning:

Dock! Fns allmakt kan allting förvandla, befria, återställa och förherrliga. Och detta gör och skall hon göra; ty det är hennes egentliga: sanna, rätta, goda och sköna natur eller väsende.⁵³

Hvalgrens praktiska filosofi, etik och livsåskådning framgår av hans sammanfattning.⁵⁴ Man ska använda sig av sin frihet på bästa sätt, följa sitt eget förnuft och samvete (som Friheten givit till människans ledning) och flitigt bedriva studier och arbete. Det handlar om att söka och förverkliga Friheten ”genom ett fortsatt tillväxande i *vishet* och *dygd*”. Man ska ”mer eller mindre sjelf-medvetet, naturligt, fritt och ks-fullt bilda och lyckliggöra sig sjelf och andra varelser”. Genom filosofiska och naturvetenskapliga framsteg blir människan allt mer oberoende av ”naturen, okunnigheten och fördomarne”. En oinskränkt forsknings-, tros- och bekännelserätt har sin grund i människo-

andens natur. På moralens område utmynnar det universella filosofiska systemet i en enda partikulär sedoläxa:

Hela denna afhandling kan innefattas i den gamla goda folksentensen: ”Hjelp dig sjelf, så hjälper dig Gud!”⁵⁵

Hvalgren och religionen

Fader är den kommande Messias!⁵⁶

Trettiofyra år gammal höll Emanuel Hvalgren ett tal till den gamle församlingsprosten Bagge. Det publicerades i vanlig ordning; i tryck har det rubriken ”Tal, hållet i S[källinge] skolsal den 6. Januari 1861 vid en skål för Herr Pr. C. D. B.” Det är intressant att ta del av i sin helhet, både för formen och innehållet.

Högtärade Herr P.! Inga dygder äro älskvärdare än den christliga fördragsamheten och försonligheten; ingen anblick sublimare än den grånade vise, som, prydd med dessa dygder, sätter sig öfver ödets vexlingar och icke låter sina ord, sina handlingar bestämmas af hvardagslifvets intriger.

En sådan man hafve vi den förmånen att i Herr P. äga.

Men – silfverkrönte Patriark! Hjertats liksom naturens himmel har sina moln, och menniskolifvet är ett talande intyg, att vemodets dystre engel vanligen sitter på glädje-engelns ena vingspets; så ock i dag: – vi glädja oss öfver att i Herr P. äga ett kärt,

ett dyrbart minne från ett stort tidevarf, då vältaligheten vandrade på jorden, skärpande förståndet och förädlande hjertat. Men denna glädje nedstämtes vid den tanken, att ignorancen och fanatismen, hvilka icke lida något, som höjer sig öfver dess dimmiga kretsar, vanligen rikta sina anfall mot secularmännen bland mensklighetens söner, hvilka icke följa sektandans ingifvelser, utan sanningens gudaröst.

Lefve sådana män!

Lefve Herr Pr. B.¹⁵⁷

Det står nog klart att Hvalgren inkluderar sig själv bland de "secularmän" som leds av sanningens gudaröst. (Tidningsartiklarna om honom 1862 födde kritiska reaktioner, eftersom han där hade sagt sig önska alla präster – med enstaka undantag – förvisade till någon obebodd trakt i världen.)

Hvalgren skålade och talade för sin prost även ett par år senare, då med "ny tacksamhet, ökad vördnad. Ty hvem var det, som, när fiender och falska vänner förtalade och förkättrade mig, stod vid min sida och räckte mig sin vänskapsfulla hand? Jo, det var hr Pr. B." Denna dag var högtidstalaren Hvalgren i elden; han lät trycka fem tal som hölls samma dag, den 13/9 1863. Huvudanledningen var att han fått en silverbägare som utmärkelse av Hallands läns hushållningssällskap.

Han uttryckte stor tacksamhet för denna uppskattning av hans gärning, som han kallade "nästan en blott viljeyttring, som dock äsyftat att genom jordens och andens odling bereda trefnad och glädje".

Han sade sig ha följt budet: "det rätta för dess egen skull". Men han sade också något mer, som återknyter till de tidigare orden om fanatism och förtal.

Ingen föräring, af hvad slag som helst, hade kunnat vara mig mer kärkommen än en silverbägare; ty den skall påminna mig, att man bör söka behålla ett sinne, rent som silfver, och med ståndaktighet till sista droppan tömma lifvets bräddade malörtsbägare; ja, icke en gång undfly sjelfva odörtskalken, som framräckes af sykophanter och idioter.

Hvalgrens självbild är fångslande: tydligen har trakasserierna för kätterska villolärer drabbat honom så hårt, att den stora dagen och den fina utmärkelsen föder en vision av honom själv som Sokrates med giftbägaren.

Allmänheten bör ha betraktat Hvalgren som en företrädare för villolärer redan i början av 1860-talet. Föreläsaren Hvalgren slår 1872 fast att religion och filosofi i grunden är ett och samma. Det är "sektandan" i religionen som Hvalgren särskilt vänder sig mot: överallt möter vi "av maktbegär och vidskeplig fanatism föröfvade rysligheter". Men sektanda är falsk religion, förstörd av godtycke och självsvald. "Ty religion betyder förbindande till enhet med ett högre; och splitet är dess motsats". Med avsmak ser Hvalgren sektandan gripa omkring sig även i hembygden, "omvexlande med den gudsnådliga mjäkigheten samt tillgjordhetens eller befängdhetens vilda åbäkanden hos stöplar [sektadepter] och andra".⁵⁸

I *Grunddragen* 1878 står det klart att

hans tankar inte låter sig förenas med den kristna ortodoxin.⁵⁹ I någon mening ser Hvalgren alla levande varelser som Frihetens utflöden, Guds barn, och Kristus intar inte någon gudomlig särställning. Vår föreställning om en personlig Gud är det högsta begrepp vi kan göra oss om den absoluta Frihetens väsen. Denna personliga Gud verkar främst genom vissa personer, de "mest begåfvade människorna", som Hvalgren ger flera namn: heroer, gudasöner, avatarer eller mandomsnamnelser.

För Hvalgren blir själens odödlighet mer än en trossats: han bevisar den enligt mönster av sitt gudsbevis. Filosofen konstaterar att hans system löser en fråga som dittills ansetts omöjlig att "vetenskapligen besvara".

Hvalgrens moralfilosofiska bud är att söka och förverkliga Friheten "i det man älskar andra som sig sjelf". Detta är ju en anrik religiös maning:

Denna lag slumrar i alla ädla själar: den har derur läsits af Indiens, Egyptens, Hellas' och vesterlandens: ja af alla verdens vise, såsom Moses, Zoroaster, Confutse, Sokrates, Christus och Mohamed m. fl.⁶⁰

Detta får ses som ett försök att inlemma den kristna försoningstanken i det filosofiska systemet. För Hvalgren är religionen helt enkelt en del av filosofin: religionen handlar om gudomens och världsalltets förhållande till varandra, och därför innefattas den helt i den eleutheriske andens filosofi.

De religiösa känslorna behöver ändå

sitt, tycks Hvalgren mena, och han ser det som sin plikt att ställa upp "ett hjertats system, som äfven skall tillfredsställa vetandet, ja till och med i högsta möjliga grad utgöra ett sådant".⁶¹ Detta filosofiskt-religiösa system kallas Eleutherismen (eller Frihetism). Dess tvåfaldiga bekännelse omfattar dels en trosbekännelse, dels en vetenskapsbekännelse:

Vi erkänna, att Friheten är det Högsta Väsendet, och att Anden: dess bestämmlighet, är odödlig! [---]

Anm. 1. Kn har här uteslutits, emedan han innehålles i Fn.

Så har Emanuel Hvalgren fört den eleutheriske Andens filosofi fram till dess moral- och religionsfilosofiska credo. Allt hänger samman och allt är i grunden gott, för alltings grund är Friheten och Kärleken.

I sitt testamente, "dagtecknat den 27:de mars 1906 kl. 6,55 e.m." är Hvalgren otvetydig beträffande sitt förhållande till kristendomen:

Jag vidhåller mitt yttrande i dödssjukdomen 1902 den 11:te Juni till d:r Almer och sköterskan fröken Grankvist att jag *aldrig dör som kristen* samt de ord jag likaledes i lunginflammation den 6:te januari 1890 viskade till min då levande dotter Egeria: *Superstitio christiana est delenda! Vilka ord i tryckt skrift på latin finnas på flera ställen i Europa, Amerika, Asien och Afrika.*

Tydiligen hade Hvalgren sökt sprida sin religionskritiska broschyr på latin 1897 till många adressater.⁶²

Hvalgren och de andra

Säkert är att Hvalgren under gynnsammare omständigheter kunde ha gått långt här i världen. Nu blefvo hans idéer aldrig sofrade, utan hans särställning kom honom att öfverskatta sig själf.⁶³

Hvalgrens isolering och brist på intresse-gemenskap i omgivningen medförde att hans filosofi aldrig kunde formos i kreativt utbyte med likasinnade. Tankarna smiddes i avskildhet; på gott och ont var de hans egna. När de väl var färdigtänkta, försvarade han dem tappert mot all kritik.

Sentida filosofkolleger har sett Hvalgrens system som en egenartad blandning av naivitet och skarpsinne. Genom sin läsning hade förstas Hvalgren tagit intryck av åtskilliga tänkare, och en kort kommentar om hans förhållande till den filosofiska omvärlden kan vara på sin plats.

Som vi har sett tycks inte de boströmiskska Uppsalafilosoferna ha trakterats av Skällingefilosofin, när de fick ta del av den. För Hvalgren ökade det väl känslan av utanförskap, men troligen kunde han också se en förklaring i att han (liksom de svenska efterföljarna till Hegel) hade gjort sig skyldig till det panteistiska kätteriet.

Några samtida kollegers reaktioner på den eleutheriske andens filosofi finns veterligen inte bevarade. Hvalgren tycks ändå ha närmast sig inte bara Uppsalafilosoferna utan också den hegelianske filosofiprofessorn Borelius i Lund. Bland bevarade papper finns ett nära 50 sidor långt brevkoncept "Antwort an den Herrn

Professor J. J. Borelius in Lund", daterat 11/2 1883. Tydligt har Borelius lämnat en kommentar till Hvalgrens filosofiska system, men denna har inte påträffats. Anledningen till att han valt att svara på tyska är oklar. Av svaret att döma – Hvalgren intar försvarsställning i rätt upprörd ton – hade Borelius funnit för mycket fantasi och för lite bevisföring i systemet.⁶⁴

Filosofen Alf Ahlbergs uppsats från 1954 är den enda tryckta bedömningen av Emanuel Hvalgrens tankegärning.⁶⁵ Ahlberg gör sig emellanåt lustig över självkänslan hos "detta nordhalländska bygdeoriginal" med sin "knaggliga begreppsapparat". Samtidigt är Ahlberg öppen för att Hvalgren var "en högst märklig man" och "var hans myckna lärdom inte alltid smält, så var den i alla fall mycket omfattande".

Säkert uppfattade Hvalgren själv sitt gudsbevis som definitivt. Logiskt invändningsfritt är det ändå inte, vilket Ahlberg påtalar. "Frihet" är en egenskap och kan som sådan inte existera för sig själv: Gud kan *ha* frihet men inte *vara* frihet.

Vidare gör Hvalgren det logiska misstaget att hantera satsen "Om Gud icke är" som en självständig verklighet. Första ledet i beviset löd ju om Gud icke är, så måste han ha frihet att icke vara. Men det som "icke är" kan inte ha några egenskaper, alltså inte heller frihet. Det är samma logiska kullerbyttetrick som när man bevisar att en katt har tre svansar: ingen katt har två svansar, en katt har en svans mer än ingen katt, alltså... Enligt samma sätt att resonera kan man lika väl "bevisa"

att tvång är den högsta grundprincipen: om Gud icke är, så måste han vara tvungen att icke vara.

Ahlberg pekar på Spinoza som en viktig inspirationskälla för Hvalgren. Att denne också samlat intryck från Schopenhauer framgår av orden ”i Vilja och föreställning”. Det nyplatonistiska draget i Frihetens alla utflöden har redan nämnts. Bakom Hvalgrens många och originellt benämnda Andar, som bygger upp den materiella världen, ser Ahlberg också gengångare från naturfilosofin hos Schelling och Hegel. Hos dem hade tanken på en polaritet i naturprocesserna spelat en bärande roll, och den återkommer hos Hvalgren.

Merparten av Hvalgrens handskrivna kvarlätenkap väntar fortfarande på att utforskas. Säkert tog han viktiga intryck också av flera andra filosofer. Men i grunden var ändå denna filosofiska systembyggnad, som för drygt hundra år sedan uppfördes i en liten by i Halland, Emanuel Hvalgrens egen.

Hvalgrens skrifter erbjuder ofta betydande tuggmotstånd. Hans språk är till dels en tidsprodukt men väl också en följd av personliga omständigheter, en vilja att hävda sig ur ett ”kulturellt underläge”. Hvalgren bekostade många gånger själv tryckningen av sina verk och stod nog även själv för deras huvudsakliga spridning. Från sin undanskymda plats förde han en ojämn kamp för att vinna erkännande. ”Den gamle af dagarne”, skolläraren i den lilla byn, gav prov på ett storslaget själv-

hävdelsebehov. Aldrig förföll han till underdånighet, aldrig erkände han andra auktoriteter än dem han själv provat och befunnit värda att erkänna. De som utsatte hans tankebyggnad för kritik, antingen de var bybor, präster eller filosofiprofessorer, kunde vara säkra på att få grundligt och spetsigt formulerade svar på tal. Hvalgren verkade i en miljö där tanke- och trosuppfattningar var strängt konservativa. Trotsigt ropade han där ut alla sina avvikande uppfattningar med hög röst och med sanningssägaress förakt för de konsekvenser som drabbade honom i form av förtal och ovänskap.

Nu dvärls de hvalgrenska visionerna i museigömmorna – men Hvalgrens livsöde kan ge intressanta perspektiv på tänkandets villkor. Beska livserfarenheter och ogynnsamma omständigheter har fött närmast abnorma försök att med filosofiska besvärjelser bevara och fördjupa en ljus syn på tillvaron. Inte bara filosofin är universell: hans projekt att reformera mått- och myntsystemen är direkta praktiska konsekvenser av frihetens och kärlekens filosofi.

Bibliografi

EMANUEL HVALGRENS SKRIFTER

Brev och manuskript förvaras till stora delar i Varbergs museum men också hos medlemmar av släkten Hvalgren.

Julen, en glädjens och frihetens fest. Tal på juldagen af en lekman, Varberg 1859.

Straffet. Novell. Fri öfversättning från Tyskan, 1861 (?).

Tal vid åtskilliga tillfällen af skolläraren Emanuel Hvalgren. På begäran tryckte, Varberg 1864.

Tal i Skällinge kyrka den 12 Juni 1864, för bildande af en Skarpskytteförening, Halmstad 1865.

Föredrag wid prisutdelningen i Skällinge frivilliga Skarpskytte-förening den 28. December 1866, jemte Stadgar; af Emanuel Hvalgren, Föreningens Ordförande och Öfverbefälhafware, Varberg 1867.

*Die Hauptprincipien der Philosophie des Absoluten und Relativen Geistes oder Der Eleutherierotische und Photobarische Geist in system von Emanuel Philibert Phosbaros Asterfeldt**, Varberg 1873.

Föreläsning om Nyttan och Befogenheten af Allmänna Föreläsningar hållen i Warbergs Högtidssal den 7 April 1872; jemte Grund-schemat till ett Philosophiskt System i populär framställning, Köping 1873.

Vetandet af Tezola, 5 häften, Halmstad 1876-77.

Grunddragen af Emanuel Hvalgrens filosofiska system, Den eleutheriske andens filosofi. I, Varberg & Schellinge (tryckt i Göteborg) 1878.

Programma: Paradoxa mathematica. Mensura speculativa sive systema metricum ejusque consequentiæ et extremitatis, Varberg 1887 (*I. Editio nova, revisa et augmentata*, Varberg 1891).

Välgörenheten i sin allmänna betydelse. Poem, Varberg 1887.

Den eleutheriske anden. Filosofisk föreläsning i poetisk form, Varberg 1888.

De dödas runor. Blickar i andeverlden, Varberg 1889.

Programma. Religio Spiritus, Universi: Evangelium Naturæ, Rationis, Doctrina Pacis a Philibert Phosbaros, Varberg 1897.

Ur Paradoxa Mathematica 1887:2 Bilagan: Det Universala Myntsystemet eller Den allmänna Guld- och Silfvermyntfoten. Förslag, Varberg 1898.

Supplement till Det Universala Myntsystemet, Varberg 1898.

LITTERATUR

Ahlberg, Alf, "Emanuel Hvalgrens filosofi", i: *Halland och hallänningar. Årsbok 1954. Årg. I* (utg. av Samfundet Hallands Biblioteks Vänner), Halmstad 1954, s. 28-48.

Hvalgren, Gert, *Historik över skolläraren och filosofen Emanuel Hvalgren* (Linköping: stencil till invigningen av E.Hv:s bibliotek på Varbergs museum 1997), 10 s.

Kärrberg, Stig, *Emanuel Larson: en man från Gunnarsjö 1839-1920*, Varberg 1996, s. 83-100.

Sandklef, Albert, "Emanuel Hvalgrens lif och verksamhet", i *Halland och hallänningar. Årsbok 1954. Årg. I* (utg. av Samfundet Hallands Biblioteks Vänner), Halmstad 1954, s. 7-27.

Tidningsartiklar

(uppställda kronologiskt)

Aftonbladet 12/1 1862

Föreningen. *Tidskrift för folkskolans och kyrkomusikens vänner*, 6, 1862:3.

(sign. Pär), "En gammal filosof", *Varbergspostens julnummer* 1907.

(sign. G.C.), "Ett bortgånget halländskt original", *Halland* 8/4 1908.

(sign. F.P.), "Emanuel Hvalgren död", *Varbergsposten* 8/4 1908.

(sign. A.N.), "Död: Emanuel Hvalgren", *N.H.T. Vestkusten* 9/4 1908.

(sign. C.), "Filosofen i Skällinge", *Varbergsposten* 13/4 1908.

(sign. BRIX), "Emanuel Hvalgren och hans filosofi", *Vestkustens Julläsning*, 20/12 1935.

(osign.), "Skällingefilosofen – ett halländskt original obemärkt i hembygden ryktbar i utlandet", *Halland* 7/5 1938.

Sven Ternblad, "De tretton bokskåpen", *Hallandspostens julnummer* 1943.

(sign. J.A.H.), "'Filosofen i Skällinge' – original och märkesman", *Varbergsposten* 17/9 1948.

(osign.), "Halländsk skollärare som kunde 10 språk", *Hallands Dagblad*, 21/12 1954.

(sign. Fullmo), "Folkskoll. E. Hvalgrens, Skällinge liv och verksamhet nu i bokform", *Hallands Nyheter* 21/12 1954.

Nils Roth, "Ett besök hos filosofen Hvalgren", *Hallands Nyheter Hallands-Jul* 1962.

(sign. E.H. = Eric Hägge), "'Filosofen i Skällinge' – original och märkesman", *Hallandsposten* 13/12 1973.

Maria Schottenius, *Hallands Nyheter Hallands-Jul*, 1/12 1974.

Aina Karlbom, "'Filosofen' Emanuel – Skällinges stolthet", *Hallands Nyheter Hallands-Jul*, 21/12 1991.

Noter

1. Sign. Pär, *Varbergspostens julnummer* 1907.
2. Den inledande framställningen följer Sandklef 1954.
3. Icke angiven tidning, citerad av Sandklef 1954.
4. Enligt brev från Alphonse Hvalgren, Prophetstown, IL, USA, till Albert Sandklef, hade Emanuel Hvalgrens stavning "Schellinge" inte främst filosofiska skäl: "Det är en ort i Holland som stafvas liknande Schellinge. Farfar trodde det kunde vara något sammanhang." (Brev 4/2 1955, Hvalgren-samlingen, Varbergs museum.)
5. *Vetandet af Tezola*, häfte 1–5, Halmstad 1876–77: omslaget baksida.
6. Insändare i *Föreningen. Tidskrift för folkskolans och kyrkomusikens vänner*, 6, 1863:3, s. 30 f (sign. "Svensk Embetsman").
7. Om det otacksamma läraryrket: Gert Hvalgren 1997, s. 4. – Befordringsansökan: Hvalgren-samlingen, Varbergs museum.
8. Dikten "Till en jungfru" med fotnoten "Fjortonåriga Paulina på Högaberg", daterad 12/9 1899: excerpt av A. Sandklef, Varbergs museum, VMA 6159:62. – Citat ur *Minnesruna öfver Fru Paulina Hvalgren*, Varberg 1901 (Hvalgren-samlingen, Varbergs museum).
9. Hvalgren, *Tal vid åtskilliga tillfällen*, Varberg 1864, s. 9 f.
10. Sign. G.C., *Halland* 8/4 1908.
11. Sign. J.A.H., *Varbergsposten* 17/9 1948.
12. Sign. BRIX, *Vestkustens Julläsning* 20/12 1935.
13. *Minnesruna öfver Fru Paulina Hvalgren*, Varberg 1901 (Hvalgrensamlingen, Varbergs museum).
14. Kärrberg 1996, s. 89.

15. "Uthetens förglesning": *Varbergsposten* 13/4 1908. Det falska doktorsdiplomet: brev från Hvalgren till S.A. Hedlund, *GHT*, 19/5 1890 (Hvalgrensamlingen, Varbergs museum).
16. Excerpt av A. Sandklef, Varbergs museum, VMA 6159:53. – Uppgiften om USA:s president: Gert Hvalgren 1997, s. 6. – Brevkoncept till Hugo: Hvalgrensamlingen, Varbergs museum.
17. *Tal i Skällinge kyrka den 12 Juni 1864, för bildande af en Skarpskytteförening*, Halmstad 1865, s. 9.
18. Hvalgren 1864, s. 4 ff. – *Minnesruna öfver Fru Paulina Hvalgren*, Varberg 1901. – Dikten "Ljung...", Hvalgrensamlingen, Varbergs museum.
19. Sign. Pär, *Varbergspostens julnummer* 1907.
20. Bokuppgifterna ur *Katalog öfver Emanuel Hvalgrens bibliotek*, Kungsbacka 1909.
21. Efter Sandklef 1954, s. 10 f.
22. *Tal till Apotekaren...*, s. 5.
23. *Föreläsning om Nyttan...*, Köping 1873, s. 3 f.
24. Hvalgrensamlingen, Varbergs museum.
25. *Vetandet af Tezola*, häfte 1, Halmstad 1876, omslaget och s. 5 f.
26. *Pour ceux qui veulent de grandes et de petites mesures*, inlaga till *Paradoxa mathematica* 1891 (Hvalgrensamlingen, Varbergs museum). – Översättningen av förordet: excerpt av A. Sandklef, VMA 6159:60.
27. *Det Universala Myntsystemet*, Varberg 1898. Supplement till Det Universala Myntsystemet, Varberg 1898.
28. Boktryckaren J.P. Nyberg förbjöds att trycka Hvalgrens religionskritiska arbete: excerpt av A. Sandklef, Hvalgrensamlingen, Varbergs museum, VMA 6159:61.
29. *Paradoxa philosophica, Paradoxa poetica* samt tal och kritik i manuskript: Hvalgrensamlingen, Varbergs museum.
30. *Varbergsposten* 13/4 1907.
31. *The journal of speculative philosophy* (St. Louis), 1874, 8, s. 285. – *Karlsbader Wochenblatt*, 1875, 15(27), 3 juli, s. 213.
32. Brev till Hugo, Glerup m.fl.: Hvalgrensamlingen, Varbergs museum.
33. *The journal of speculative philosophy*, 1878, 12, s. 92 f.
34. Hvalgren, *Grunddragen...*, 1878, s. 83.
35. Påskrift på omslaget till Hvalgrens handskrivna manuskript till *Grunddragen*, undertecknat Anna Hvalgren 10/10 1963 (Hvalgrensamlingen, Varbergs museum).
36. *Grunddragen*, s. 20 f.
37. *Ibid* s. 22.
38. *Ibid* s. 24.
39. *Ibid* s. 25 f.
40. *Grunddragen*, s. 27.
41. *Ibid* s. 30.
42. Den högsta kärleken, den intellektuella kärleken till Gud, heter hos Spinoza *amor intellectualis Dei*. I Spinozas *Etik*, V. Prop. XXXVI, heter det: "Den intellektuella kärleken till Gud är Guds egen kärlek, varmed han älskar sig själv, icke sätillvida som han är evig utan sätillvida som han kan uttryckas genom människoandens väsen betraktat under evighetens synpunkt."
43. Brev till Emanuel Larson: Kärrberg 1996, s. 90.
44. *Ibid* s. 52.
45. *Ibid* s. 34 ff.
46. *Ibid* s. 48.
47. *Ibid* s. 65 f.
48. Dödsruna, *N.H.T. Vestkusten* 9/4 1908.
49. *Grunddragen*, s. 54 ff.
50. *Ibid* s. 56 f.
51. *Ibid* s. 58.
52. *Ibid* s. 66 f.
53. *Ibid* s. 68.
54. *Ibid* s. 70 ff.
55. *Ibid* s. 71.
56. Citatet avslutar ett brev till Emanuel Hvalgren från dottern Alfhild 23/2 1906. Brevet andas ohämmad hänförelse över "Faders store Ande". Excerpt av A. Sandklef, Varbergs museum, VMA 6159:65.
57. De följande citaten ur *Tal vid åtskilliga tillfällen*, s. 13 ff.
58. *Föreläsning om Nyttan...*, s. 11 ff.
59. *Grunddragen*, s. 77 f.
60. *Ibid* s. 76.
61. *Ibid* s. 74 f.
62. Hvalgrens testamente, *Halland* 7/5 1938.
63. Dödsruna (sign. G.C.), *Halland* 8/4 1908.
64. Hvalgrensamlingen, Varbergs museum.
65. Ahlberg 1954.

Gustav Möller och arbetslöshetsförsäkringen

PER GUNNAR EDEBALK

Gustav Möller var socialminister i olika omgångar mellan 1924 och 1956.

Gustav Möller (1884–1970) föddes under fattiga förhållanden i Malmö, där han tidigt engagerade sig i den socialdemokratiska ungdomsrörelsen.¹ Till riksdagen kom han redan 1918 och han stannade där till 1954. Han var socialminister 1924–26 och, med ett par kortare uppehåll, under perioden 1932–1951. Möller var därtill socialdemokraternas partisekreterare 1916–1940 och ledamot i partistyrelsen 1916–1956. Hans ställning inom partiet och regeringen var stark. Som socialpolitiker var han engagerad och drivande och som socialminister var han enligt Tage Erlanders uppfattning i sina dagböcker ”van att bestämma själv”.²

Socialdepartementet under Möllers tid hade betydligt fler arbetsuppgifter än i dag även om omfattningen på uppgifterna var klart lägre. Under Möller låg exempelvis länsstyrelserna, socialförsäkringen, socialvård, arbetsmarknadspolitik, arbe-

tarskyddsfrågor, hälsovård samt bostadsfrågor. Gustav Möller var följaktligen en synnerligen bred "socialpolitiker". Först år 1947 inrättades ett inrikesdepartement så att socialdepartementet kunde koncentrera sig på mer renodlade sociala frågor.

Möller blev intresserad av socialpolitik efter att ha bevistat den Skandinaviska arbetarkongressen i Köpenhamn 1920.³ Han träffade där de danska socialdemokraterna C.V. Bramsnæs och K.K. Steincke. Dessa hade utformat ett socialpolitiskt program som skulle stärka arbetarklassen fysiskt och intellektuellt och göra den förberedd att ta över den politiska ledningen i ett land. Socialpolitiken sågs som nödvändig i ett samhälle som vill hålla sig på toppen av produktivitet och ekonomisk utveckling. Steincke hade år 1920 publicerat boken *Fremtidens forsørgelsevæsen*, där han bland annat ställde upp en stark rättvisepincip: den behövande ska kunna göra gällande en tvingande rätt gentemot det allmänna. Socialpolitiska stöd ska utgå när i lag fastställda kriterier föreligger. I det sociala trygghetssystemet gäller detta sjukförsäkring, sjukvård, barnbidrag, arbetslöshetsförsäkring och ålderspensioner. Denna socialpolitiska bas skulle inskrivas som medborgerliga rättigheter och i princip skattefinansieras. Detta var något som i hög grad påverkade Gustav Möller och hans syn på socialpolitiska reformer.

Det har påståtts att Gustav Möller i sina reformer ville undvika den traditionella byråkratin. I samband med detta nämns ofta hans preferenser för folkrörelsekassor

inom socialförsäkringen något som bland annat illustreras i det unika systemet att låta fackförbundens arbetslöshetskassor handha den statsunderstödda arbetslöshetsförsäkringen.⁴ Detta system kallas Gentsystemet efter den belgiska staden Gent, där systemet på lokal nivå debuterade år 1901. Gentsystemet är det system för arbetslöshetsförsäkring som funnits i Sverige sedan 1934.

Syftet med denna artikel är att granska och modifiera Gustav Möllers syn på hur en arbetslöshetsförsäkring skulle organiseras. Mer allmänt handlar det om hur välfärdsstaten skulle administreras. Som kommer att framgå var Möller inte någon övertygad anhängare av Gentsystemet, varken före eller efter andra världskriget.

De första försöken

I Sverige upprättades den första arbetslöshetskassan år 1892 inom Typograf-förbundet.⁵ Fram till 1934 hade 34 arbetslöshetskassor bildats inom LO-området. I dessa förbund fanns 54 procent av LO:s medlemmar. Det fanns inom fackförbunden olika motiv att bilda en arbetslöshetskassa, då detta sågs som möjligt. Ett motiv hängde samman med att värva medlemmar till förbundet. Ett annat var att förbundet kunde hålla kvar sina medlemmar då de blev arbetslösa. Ett tredje viktigt var att arbetslöshetsersättningen kunde hålla uppe den arbetslöses förhandlingsstyrka och därmed skydda de löner som organisationen förhandlat fram. På så sätt kan en facklig

arbetslöshetsförsäkring ses som en del i lönepolitiken.

Frågan om offentlig arbetslöshetsförsäkring i Sverige aktualiserades redan före första världskriget.⁶ Om en nationell arbetslöshetsförsäkring skulle införas i Sverige sågs Gentsystemet som det enda möjliga alternativet och endast detta system diskuterades. På politiskt håll såg man både fördelar och nackdelar med systemet. Till fördelarna hörde att det redan fanns en möjlig administration, som kände de lokala arbetsmarknaderna och någon ny statlig administration behövde inte inrättas. Man var emellertid också medveten om nackdelarna. Det var främst förbund som organiserade hantverkare och industriarbetare som hade arbetslöshetskassor och omfattningen skulle därför socialt sett bli otillfredsställande. Genom statsbidrag till arbetslöshetskassorna skulle staten dessutom gynna fackliga organisationer. Arbetsgivarna motsatte sig därför Gentsystemet. Ett starkt motstånd kom också från bönderna. Att de, som skattebetalare, skulle bidra till att finansiera industrins arbetslöshet kunde inte accepteras.

I slutet av år 1915 tillsattes Socialförsäkringskommittén, som i första hand skulle utreda frågan om en allmän sjukförsäkring men också arbetslöshetsförsäkringen. Det skulle därför dröja tills ett betänkande om arbetslöshetsförsäkring presenterades, närmare bestämt till slutet av år 1922.⁷

Den svåra deflationskrisen alldeles i början av 1920-talet ledde till hög arbetslöshet och årsgenomsnittet för åren 1921 och 1922 kom enligt den dåvarande

arbetslöshetsstatistiken att ligga klart över 20 procent. Den höga arbetslösheten medförde att existerande fackliga arbetslöshetskassor skulle ha tömts om inte extraordinära åtgärder genomförts (exempelvis uttaxeringar). Landsorganisationen kom nu att agera aktivt och krävde statligt stöd till arbetslöshetskassorna.⁸ I riksdagen sökte socialdemokraterna förgäves påskynda frågans lösning.⁹

Under hela 1920-talet hade de borgerliga partierna majoritet i riksdagen. I samband med deflationskrisen utvecklades en ytterst stram statlig arbetslöshetspolitik, som i sina huvuddrag kom att gälla fram till krisuppgörelsen mellan Socialdemokraterna och Bondeförbundet efter 1932 års val. Arbetslöshetshjälpen var av fattigvårdskaraktär i den meningen att det individuella hjälpbehovet prövades från fall till fall och att eventuella hjälpbehoop (kontantstöd såväl som löner vid nödhjälpsarbeten) var låga. Denna restriktivitet motiverades med att hjälpen annars riskerade öka arbetslösheten och stärka de arbetslösas motståndskraft mot lönesänkningar, som ansågs viktiga för att öka sysselsättningen. Arbetslöshetshjälpens konstruktion implicerar därmed en strikt statlig neutralitet gentemot parterna på arbetsmarknaden.¹⁰

Det betänkande som Socialförsäkringskommittén presenterade 1922 byggde på statligt stöd till fackliga arbetslöshetskassor och på de principer som i övrigt gällde inom arbetslöshetshjälpen. På ingen punkt var förslaget generöst för de arbetslösa. Som exempel kan nämnas att daghjälp

var låg, att nödhjälpsarbete betraktades som "lämpligt arbete" och att den som vägrade delta i ett sådant inte var ersättningsberättigad. De socialdemokrater som ingick i kommittén reserverade sig mot olika delar i förslaget bland annat mot möjligheten att hänvisa arbetslösa till nödhjälpsarbeten.

När betänkandet presenterats gick Socialdemokraterna till offensiv. Under en kort period i början av 1920-talet hade de regeringsmakten och i 1922 års valprogram heter det att en lag om arbetslöshetsförsäkring är att vänta till 1923 års riksdag.¹¹ Den socialdemokratiska regeringen avgick emellertid våren 1923 efter ett nederlag rörande konfliktdirektiven. I stället kom man efter en omarbetning av utredningsförslaget att gå fram motionsvägen.¹² LO:s ordförande Arvid Thorberg var partiets talesman i arbetslöshetsförsäkringsfrågan, och därmed den första att underteckna en motion i frågan. Gustav Möller var en av de sex undertecknarna av motionen. Någon framgång nåddes emellertid inte i riksdagen. Socialdemokraterna var ensamma och i minoritet.

1924 återkom Socialdemokraterna till regeringsmakten, nu med Gustav Möller som socialminister. Möller tillsatte snabbt två sakkunniga för att förbereda en proposition, varefter en särskild nämnd av sakkunniga skulle granska förslaget. Att Möller forcerade frågan för att kunna lägga fram en proposition till 1926 års riksdag framgår av 1926 års statsverksproposition.¹³ Nu hade emellertid synpunkter framförts att ekonomiskt svaga och dåligt organise-

rade grupper inom jordbruket och skogsbruket inte skulle få hjälp av en frivillig försäkring. Mot dessa synpunkter hade Möller inga invändningar och han insåg att om dessa önskemål skulle tillgodoses torde arbetslöshetsförsäkringen bli obligatorisk. I stället för en väntad proposition tillsatte Möller en ny utredning som skulle pröva frågan om en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring.

Det blev alltså ingen proposition till riksdagen och enligt Möller fanns inte någon riksdagsmajoritet för ett positivt beslut. Borgarnas motstånd mot att stärka fackföreningsrörelsen var vid den här tiden kompakt, inte minst beroende på många konflikter på arbetsmarknaden. Bland borgarna var de folkfrisinnade ljumma anhängare av en arbetslöshetsförsäkring, men med en stram konstruktion som inte kunde gynna fackförbundens lönepolitik. Den borgerliga ståndpunkten i konfliktfrågor visade sig i samband med den så kallade Stripakonflikten våren 1926, som ledde till att den socialdemokratiska regeringen avgick.

Den så kallade Stripakonflikten fick den Socialdemokratiska Regeringen på fall 1926.

Åke Elmér menar i sin avhandling att Gustav Möller under sin socialministertid 1924–26 fick upp ögonen för socialförsäkringarnas betydelse för den stora massan av befolkningen och då också för deras röstande i valen.¹⁴ Elmér bygger detta på att det är först inför valet 1926 som Möllers valbroschyr präglas av socialförsäkringar.¹⁵ Det var inte bara arbetslöshetsförsäringen som fördes fram där, väl så viktiga krav gällde att förbättra pensionerna och att effektivisera den då frivilliga sjukförsäkringen.

Obligatorielinjens år

Den av Gustav Möller tillsatta utredningen lämnade sitt betänkande i april 1928.¹⁶ Betänkandet är märkligt så tillvida att det inte utformades som ett majoritetsbetänkande med tillhörande reservationer. Betänkandet innehåller utarbetade förslag både till en obligatorisk och till en frivillig försäkring och vid utarbetandet av förslagen hade samtliga sakkunniga deltagit oberoende av deras uppfattning huruvida en arbetslöshetsförsäkring skulle införas eller ej och oberoende av om försäkringen skulle vara obligatorisk eller frivillig. Fyra av de åtta sakkunniga förordade införandet av arbetslöshetsförsäkring (två socialdemokrater och två folkfrisinnade). Samtliga sakkunniga var dock överens att om en arbetslöshetsförsäkring skulle införas så borde den vara obligatorisk. Detta var i linje med den dåvarande utvecklingen utomlands.

Må vara att den föreslagna försäkringen

borde vara obligatorisk, men allmän var den inte. Man undantog exempelvis grupper med liten arbetslöshetsrisk. Särskilt ska uppmärksammas att den stora gruppen av lant- och skogsarbetare inte omfattades (uppskattningsvis 235 000 arbetare). De sakkunniga var visserligen överens om att de hade behov av försäkringsskydd, men administrativa överväganden hade motiverat uteslutningen. Det handlade rent konkret om att det skulle kosta för mycket, det vill säga höga kostnader i samband med kontroll och uppbörd av avgifter. Enligt de sakkunniga borde försäkringen därför till att börja med omfatta lättadministrerade grupper.

Beträffande villkoren för att erhålla ersättning var de borgerliga betydligt stramare än socialdemokraterna. Enligt Socialdemokraterna borde det uttryckligen stadgas att hänvisning inte fick ske till konfliktdrabbad arbetsplats. Detta accepterades inte borgarna. Dessutom ansåg de borgerliga ledamöterna att reserverbeten (den nya benämningen på nödhjälpsarbeten) var ”lämpliga arbeten”, något som Socialdemokraterna helt motsatte sig.

I samband med sammankomster mellan de socialdemokratiska och frisinnade ledningarna år 1929 behandlades bland annat frågan om arbetslöshetsförsäkring.¹⁷ Enligt Möller var tiden för den frivilliga arbetslöshetsförsäkringen passerad och en obligatorisk försäkring var bäst, inte minst för att man lättare kunde ta in nya grupper i försäkringen. Men, tillade han, Socialdemokraterna kan även gå med på en frivillig försäkring.

Fram till hösten 1932, då Socialdemokraterna återkom i regeringsställning, gjordes motionsvägen framstötter i riksdagen efter det att betänkandet presenterats (åren 1929, 1931 och 1932).¹⁸ I 1929 års motion, med endast Möller som undertecknare, heter det att hjälpen till arbetslösa *inte* bör utgå efter behovsprövning, eftersom det troddes orsaka irritationsmoment då sparsamma och skötsamma personer inte ansågs vara i behov av hjälp. I motionen diskuterades för- och nackdelar med en obligatorisk och frivillig försäkring och slutsatsen var glasklar. Enligt Möller ger Socialdemokraterna "den obligatoriska linjen ett *obetingad företräde* framför den frivilliga".¹⁹ Motionen utmynnar i en hemställan att riksdagen anhåller om ett regeringsförslag om införande av en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring.

I 1931 års socialdemokratiska motion, med Möller som första namn, diskuteras åter för- och nackdelar med en obligatorisk och frivillig arbetslöshetsförsäkring och nu heter det att man inte är benägen att göra systemfrågan till en huvudpunkt, men man förordade obligatorielinjen.

I 1932 års motion, återigen med Möller som första namn, nämns än en gång att systemfrågan inte är en huvudpunkt. Det finns en intressant passus i denna motion. På grund av den större omfattningen anses den obligatoriska försäkringen ha ett givet företräde framför den frivilliga försäkringen med statsbidrag. Men, heter det vidare, Socialdemokraterna skulle vara villiga att förorda införandet av en frivillig försäkring om ett tillräckligt antal leda-

möter i riksdagen skulle föredra denna väg framför en obligatorisk försäkring.

Kring år 1930 hade obligatorielinjen kommit i vanrykte.²⁰ Erfarenheter av obligatoriska system främst i Tyskland och Storbritannien avskräckte de borgare som tidigare varit förhållandevis positiva till införandet av arbetslöshetsförsäkring. I Tyskland och Storbritannien hade arbetslöshetsförsäkringen inte klarat av de problem som en större arbetslöshet orsakade. Systemen utsatte statskassan för stora påfrestningar och blev helt enkelt understödssystem i stället för försäkringar. Härtill kom att ett obligatorium i ett glesbefolkat land som Sverige skulle få svårigheter och höga kostnader för att omfatta stora grupper som lant- och skogsarbetare. I realiteten återstod bara Gentsystemet, dock med den borgerliga reservationen att effekter på löneböjligheten (och därmed för arbetslösheten) minimerades.

1934 års beslut

Efter valframgången hösten 1932 återfick Socialdemokraterna regeringsmakten och Gustav Möller återkom som socialminister. Möller tillsatte tidigt en sakkunniggrupp för att genomföra en överarbetning av 1928 års förslag. I gruppen ingick bland annat Sam Larsson, tidigare socialminister (1930-1932) i Carl Gustaf Ekmans frisinnade regering. Detta borgade för att åtminstone vissa frisinnade skulle kunna acceptera utredningens förslag.

Departementsutredningen lämnade sitt

betänkande i januari 1933 och dess lagförslag utgick från den socialdemokratiska varianten av 1928 års alternativa förslag till en frivillig försäkring.²¹ Det var alltså ett Gentsystem som förordades. För de sakkunniga framstod det som angeläget att inkludera även de grupper, som 1928 års utredning utelämnat. Detta löstes med en helt ny konstruktion av statsbidraget. Statsbidraget i tidigare förslag utgick i relation till arbetslöshetskassornas avgifter (för att minska statens utgifter vid hög arbetslöshet). Nu föreslogs att statsbidraget skulle utgå med proportionsvis högre belopp för arbetslöshetskassor med relativt hög arbetslöshet, något som skulle vara fördelaktigt för skogsarbetarna. Vidare konstruerades statsbidraget så att förbund med låg lönenivå (och följaktligen låga dagersättningar) skulle få ett relativt större statsbidrag. Detta skulle gynna kassabildandet för exempelvis lantarbetarna. Enligt de sakkunniga måste de risker som staten åtog sig begränsas och maximalt antal understödda dagar per medlem fixerades till 21 och daghjälpn fick kassorna bestämma till lägst två kronor och högst sex kronor. En viktig nyhet sammanhänge med det krisprogram, som Socialdemokraterna planerade genomföra och där reservarbeten skulle ersättas av beredskapsarbeten med avtalsenliga löner. Problematiken med att hänvisa ersättningsberättigade till reservarbeten skulle därmed elimineras.

Efter en snabb remissbehandling lämnade Möller en proposition till riksdagen i mars månad 1933.²² Vissa detaljer hade

ändrats men propositionen svarade i allt väsentligt mot de sakkunnigas förslag. Bondeförbundet och högern motsatte sig bestämt förslaget i propositionen. Mest intressant är en frisinnad motion med bland andra Sam Larsson som undertecknare.²³ I stället för att reservera sig i sakkunnigbetänkandet valde Larsson motionsvägen. Bestämda förutsättningar för att de frisinnade skulle stödja införandet av arbetslöshetsförsäkring sades vara att konfliktdirektiven fick samma utformning som i 1928 års borgerliga förslag och att lönen i lämpligt arbete skulle vara föremål för skälighetsprövning. Dock vanns inte tillräckligt många frisinnade röster i riksdagen.

Möller återkom med en proposition till 1934 års riksdag.²⁴ Den var i stort sett likalydande med föregående års men med eftergifter för de frisinnades synpunkter gällande konfliktdirektiv och skälighetsprövning av lönen i lämpligt arbete. Nu kunde riksdagen med en klar socialdemokratisk och frisinnad majoritet fatta ett positivt beslut. Beslutet trädde i kraft 1935.

Gustav Möller hade balanserat mellan fackliga och frisinnade krav. Pådrivare för en arbetslöshetsförsäkring var fackföreningsrörelsen men det var de frisinnade som kom att bestämma villkoren. Följaktligen blev den svenska arbetslöshetsförsäkringen ytterst stram till sin konstruktion och några glädjeutbrott från fackligt håll märktes inte, snarare tvärtom.²⁵

Gustav Möller hade bara att acceptera de strama försäkringsvillkoren, trots att

Gustav Möller tvingades kompromissa för att nå målet om en arbetslöshetsförsäkring.

han i olika sammanhang åren kring 1930 hade förordat obligatorielinjen.²⁶ Han erkände öppet att det viktigaste för honom var att få bort behovsprincipen och att i stället få försäkringsprincipen accepterad inom arbetslöshetspolitiken. Huruvida arbetslöshetsförsäkringen blev frivillig eller obligatorisk blev då av mindre intresse för Möller. Det är lätt att instämma i det historikern Klas Åmark skrivit att beslutet om arbetslöshetsförsäkring 1934 är ett exempel på hur en engagerad reformpolitiker tvingades söka olika vägar "för att kunna komma, om inte fram till målet, så åtminstone i riktning mot det".²⁷

Gentsystemets fortsatta utveckling

1934 års riksdagsbeslut möttes, som nämnts, inte av några fackliga glädjeyttringar. Till och med år 1940 hade endast 14 så kallade erkända arbetslöshetskassor bildats.²⁸

Endast cirka 20 procent av LO:s medlemmar ingick i den statsunderstödda arbetslöshetsförsäkringen. Motståndet mot den strama konstruktion som försäkringen fått, var alltså starkt. Statsbidraget var ju så konstruerat att det missgynnade höglönegrupper och förbund med låg eller mycket hög arbetslöshet. Även i övrigt var bestämmelserna så utformade att kassornas lönepolitiska möjligheter var reducerade.

I början av andra världskriget kom förslag till förbättringar av arbetslöshetsförsäkringen. Socialstyrelsen föreslog några förbättringar, bland annat en höjning av statsbidragen, något som snarast hade karaktär av nödfallsåtgärder. På basis av förslaget lämnade Gustav Möller en proposition till riksdagen.²⁹ Nu hände det märkliga att ett enhälligt riksdagsutskott gick betydligt längre än vad Möller föreslagit i propositionen.³⁰ Statsbidragen blev exempelvis högre och ändrades samtidigt så att de inte längre skulle missgynna arbetslöshetskassor med en hög dagpenning. Praktiskt taget utan motstånd biföll riksdagen utskottets förslag.

Det positiva riksdagsbeslutet 1941 var ett resultat av ett medvetet fackligt påtryckningsarbete med metallindustriarbetarna som drivande kraft.³¹ Främst ansvarig för utskottets förslag var ordföranden, dåvarande LO-kassören Axel Strand. En obesvarad fråga är varför inte Gustav Möller gick längre i sin proposition utan byggde denna på Socialstyrelsens förslag. Möller gladdes emellertid. "Det är mycket sällan man kan uttrycka verklig glädje över

att Kungl Maj:t blir desavuerad, men i detta fall kan jag verkligen säga, att det oförställt gläder mig” yttrade han då beslutet var taget.³²

Nya förbättringar av arbetslöshetsförsäkringen skedde 1944 och även denna gång finner vi fackliga påtryckningar bakom beslutet.³³ Det finns en viss skillnad bakom besluten 1941 och 1944. Under år 1944 fanns en utbredd fruktan för en efterkrigsdepression och det gällde att förbereda sig för en befarad massarbetslöshet. Inte minst kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering³⁴ befarade en efterkrigsdepression och en förbättrad arbetslöshetsförsäkring skulle kunna bidra till att hålla köpkraften uppe om en depression skulle inträffa.

Riksdagsbesluten 1941 och 1944 medförde en påtaglig ökning av fackförbundens kassabildningsbenägenhet. År 1940 hade det funnits 14 statsunderstödda arbetslöshetskassor med totalt 210 000 medlemmar. År 1945 fanns 33 kassor med 819 000 medlemmar.³⁵ Det sistnämnda året bildades Arbetslöshetskassornas Samorganisation. Kassorna fick därigenom ett organ som systematiskt kunde påverka och bevaka utvecklingen inom arbetslöshetsförsäkringen.

Det uteblivna obligatoriet

Under 1930-talet hade en rad socialpolitiska reformer genomförts under Gustav Möllers ledning. Utöver införandet av arbetslöshetsförsäkringen hade exempelvis den frivilliga sjukförsäkringen

och pensionssystemet reformerats.

Reformerna hade genomförts oberoende av varandra och 1937 års riksdag begärde en allmän översyn av det socialpolitiska läget. I slutet av år 1937 beslutade regeringen att tillsätta en kommitté, som antog namnet Socialvårdskommittén. Gustav Möller framhöll i direktiven att kommittén inte bara skulle utreda frågan om enhetlighet utan även socialvårdens materiella innehåll. Som en av huvuduppgifterna angavs en granskning av socialförsäkringarna.

Socialvårdskommittén lämnade ett betänkande angående sjukförsäkring år 1944.³⁶ Sjukförsäkringen, som tidigare var frivillig, föreslogs bli allmän och obligatorisk och omfatta både sjukpenning och sjukvård. Sjukpenningförsäkringen byggde på inkomstbortfallsprincipen (ersättning i relation till förlorad lön). Den föreslagna sjukförsäkringen skulle finansieras med egenavgifter och skatter. Socialvårdskommitténs förslag om sjukförsäkring accepterades av de flesta remissinstanserna. Trots detta genomfördes en rejäl omarbetning inom socialdepartementet och Gustav Möller lämnade en proposition till riksdagen hösten 1946.³⁷

Möllers förslag skiljer sig från Socialvårdskommitténs på några väsentliga punkter. Sjukpenningen skulle vara en enhetsersättning, alltså lika för alla och oberoende av den inkomst som förloras vid sjukdom. Storleken på ersättningen skulle, i likhet med den folkpension som riksdagen beslutat om tidigare under år 1946, motsvara existensminimum. Detta sades

vara en administrativ förenkling, men Möller menade också att statens uppgift skulle begränsas till att svara för en grundtrygghet. Försäkringsskydd härutöver borde individen "av egen ansvarskänsla" själv svara för.³⁸ Därför gavs en möjlighet för individerna att frivilligt försäkra sig för en högre dagpenning i sjukkassan.

1946 års riksdagsbeslut om sjukförsäkring skulle träda i kraft 1950. Beslutet kan ses som ett principbeslut, som skulle vara vägledande för kommande reformer bland annat av arbetslöshetsförsäkringen. Möller var explicit i riksdagsdebatten och konstaterade att hans tanke var att arbetslöshetsförsäkringen skulle utformas som en grundförsäkring med fri påbyggnad precis som sjukförsäkringen: alltså en allmän och obligatorisk arbetslöshetsförsäkring med enhetsersättning.³⁹

Socialvårdskommittén lämnade ett betänkande om obligatorisk arbetslöshetsförsäkring 1948.⁴⁰ Betänkande kom emellertid vid en olämplig tidpunkt. Samhällsekonomin efter kriget kännetecknades av full sysselsättning och inflationstryck. En rad socialpolitiska reformer hade trätt i kraft exempelvis den nya folkpensioneringen och barnbidragen, och det ansågs inte finnas utrymme för nya reformer. Både Socialdemokraterna och de borgerliga partierna framhöll betydelsen av en reformpaus. Inom LO var det endast åtta förbund, som förordade en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring medan 22 förbund förordade en utbyggd frivillig försäkring, däribland det stora metallindustriarbetareförbundet.⁴¹

Arbetslöshetskassornas Samorganisation tog (givetvis) avstånd från att arbetslöshetsförsäkringen skulle bli obligatorisk. I likhet med de flesta LO-förbund förordade också TCO en effektivisering av den frivilliga försäkringen.

Förutsättningar att införa en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring saknades alltså i slutet av 1940-talet. För Gustav Möller hade den fulla sysselsättningen efter kriget dessutom degraderat arbetslöshetsförsäkringen som en angelägen socialpolitisk fråga. År 1948 sammanfattade han de viktigaste socialpolitiska beslut som tagits sedan krigsslutet. Med reformerna hade de tre vanligaste orsakerna till fattigvård bortfallit, nämligen orkeslöshet (genom folkpensionen), barnrikedom (genom barnbidragen) och sjukdom (genom sjukförsäkringen). Den fjärde stora orsaken till fattigvård, arbetslöshet, "kan vi för närvarande bortse från", skriver han.⁴²

Avslutande kommentarer

Hur de framväxande socialförsäkringsgrenarna skulle samordnas behandlade Gustav Möller år 1926 i den lilla skriften *Arbetslöshetsförsäkringen jämte andra sociala försäkringar*. Där skriver han att en rationellt ordnad socialförsäkring ska bygga på sjukkassorna som grundorganisationer. Sjukkassorna ska vara en slags moderorganisation och sjukkassans styrelse bör kunna tjänstgöra både som pensionsnämnd och som ombud för olycksfallsförsäkringen och eventuellt också för arbets-

löshetsförsäkringen. På så sätt skulle de olika grenarna av socialförsäkringen kunna samverka, dubbelersättningar kunde undvikas och administrationen skulle bli billig. Men en fullt tillfredsställande ordning uppnås först då sjukförsäkringen blivit obligatorisk (vilket den blev först 1955).

Möller hade alltså redan på 1920-talet en tanke på en gemensam organisation för den framväxande socialförsäkringen. Med de reformer som beslutades och aktualiserades efter andra världskriget blev organisationsfrågan aktuell på nytt. Möller själv uttalade sig inte explicit i frågan men det finns starka indicier på hans syn. Den kan exempelvis utlösas i *Socialboken* år 1949. Denna bok skrevs av den då unge departementstjänstemannen Ernst Michanek. I förordet sägs att boken utkom på Möllers initiativ och att Möller ”med stort intresse följt dess tillkomst”.⁴³ Socialförsäkringar med enhetsersättning (inkluderande arbetslöshetsförsäkringen) skulle administreras av socialförsäkringsnämnder med en gemensam socialförsäkringsavgift som skulle upptas i samband med skatteuppbörden. Även Möller närstående personer som Socialstyrelsens generaldirektör Ernst Bexelius och statssekreteraren Per Nyström förordade offentligen sådana socialförsäkringsnämnder.⁴⁴

Det råder knappast någon tvekan om att en gemensam organisation för socialförsäkringen, inklusive arbetslöshetsförsäkringen ingick i Gustav Möllers reformidé. Men med socialförsäkringsnämnder och en för samtliga socialförsäkringar gemensam socialförsäkringsavgift

(betalad i samband med källskatten) skulle folkrörelsekaraktären i stort sett försvinna för sjuk- och arbetslöshetsförsäkringarna. Det är välkänt att Gustav Möller i mångt och mycket misstrodde traditionell byråkrati. Ett påtagligt exempel är beslutet i samband med folkpensionsreformen att sista överklagandeinstans skulle vara socialdepartementet och inte någon domstol.⁴⁵ Härigenom skulle departementet (det vill säga Möller själv) få möjlighet att ingående följa lagtillämpningen och i viss mån dirigera den. För Möller handlade det dessutom om att den framväxande välfärdsstaten skulle rekrytera tjänstemän med annan bakgrund än den traditionella. Och lämpliga rekryteringsbaser för den socialpolitiska administrationen var sjuk-kasserörelsen och fackföreningsrörelsen. Men, och detta är en viktig distinktion, det innebar inte att folkrörelserna skulle administrera socialförsäkringarna.

Det är alltså svårt att hävda att Möller var någon större tillskyndare av Gentsystemet. Före 1934 förordade han både frivillig och obligatorisk arbetslöshetsförsäkring vid olika tidpunkter. Fram till 1926 var LO starkt pådrivande för ett Gentsystem, ett system som då inte hade någon möjlighet till framgång i riksdagen. Några år här-efter syntes obligatorielinjen vara en mer lämplig möjlighet, men det systemet kom i vanrykte. Att Gentsystemet till slut beslutades skedde i stort sett på de frisinnades villkor. Den då beslutade konstruktionen gynnade svaga grupper på arbetsmarknaden och den begränsade statens utgifter.

Den fortsatta utvecklingen av den svens-

ka arbetslöshetsförsäkringen på 1940-talet drevs främst av fackliga aktörer. Då obligatoriefrågan på nytt aktualiserades 1948 hade den frivilliga arbetslöshetsförsäkringen nått en aktning svärd omfattning och dess intressenter hade blivit en stark påtryckningsgrupp. Härtill kom reformpausen som i sig gjorde det omöjligt att politiskt aktualisera obligatoriefrågan.

En mer genomgripande reformering av arbetslöshetsförsäkringen blev alltså inte möjlig under Möllers sista år som socialminister. Det slutliga avgörandet svarade den år 1951 nytillträdde socialministern Gunnar Sträng för. Sträng, som till skillnad från Möller hade en gedigen facklig bakgrund, tillsatte snabbt en ny utredning. Denna ledde fram till ett riksdagsbeslut år 1953 som innebar rejäla förbättringar av arbetslöshetskassornas förutsättningar.⁴⁶ Detta beslut banade vägen för att Gent-systemet fick en betydande omfattning i Sverige.

Noter

1. Möllers liv som privatperson och politiker beskrivs i Nine Christine Jönsson & Paul Lindblom, *Politik och kärlek: en bok om Gustav Möller och Else Kleen* (Stockholm 1987).
2. Tage Erlander, 1949-1954, s. 246 (Stockholm 1974).
3. Per Nyström, *I folkets tjänst. Historikern, journalisten och ämbetsmannen Per Nyström*, s. 222-230 (Stockholm 1983).
4. Se t.ex. Bo Rothstein, "Gustav Möller, välfärdsstaten och friheten" *Tiden* 1984:10, Bo Rothstein, "Att administrera välfärdsstaten: några lärdomar från Gustav Möller" *Arkiv* 1987 nr 36-37, Tomas Forser, "Jag har speglat århundradet" – en bok om Per Nyström historikern, publicisten, ämbetsmannen (Stockholm 1996) samt Nine Christine Jönsson & Paul Lindblom a.a.
5. Per Gunnar Edebalk, *Arbetslöshetsförsäkringsdebatten. En studie i svensk socialpolitik 1892-1934* kapitel 1 (Lund 1975).
6. Per Gunnar Edebalk a.a. kapitel 3.
7. SOU 1922:59 Betänkande och förslag angående offentlig arbetsförmedling och statsbidrag till arbetslöshetskassor.
8. *Berättelse över Landsorganisationens i Sverige verksamhet år 1921*, s. 86 och *Fackföreningsrörelsen 1921* bd 1, s. 247-249.
9. Se t.ex. Protokoll AK 1921:4, s. 58 ff och Protokoll FK 1922:42, s. 30 ff.
10. En fyllig beskrivning av arbetslöshetspolitiken i början av 1920-talet ges i Sven-Ola Lindebergs avhandling *Nödhjälp och samhällsneutralitet. Svensk arbetslöshetspolitik 1920-1923* (Lund 1968).
11. Valprogram finns i S-O Håkansson (utg), *Svenska valprogram 1902-1952* Volym 1 (Göteborg 1959).
12. Motion FK 1924:133 och AK 1924:276.
13. Proposition 1926:1 femte huvudtiteln s. 15.
14. Åke Elmér, *Folkpensioneringen i Sverige*, s. 137 (Lund 1960).
15. Gustav Möller, *Arbetslöshetsförsäkringen jämte andra sociala försäkringar* (Stockholm 1926).
16. SOU 1928:9 Betänkande och förslag angående arbetslöshetsförsäkring, arbetsförmedling och reservarbeten.
17. *Per-Albin Hanssons anteckningar och dagböcker 1929-1946*, 18/6 och 30/9 1929. Utgivna genom Ulf Larsson (Stockholm 2011).
18. Motioner FK 1929:108, 1931:133 och 1932:188. I andra kammaren väcktes likalydande motioner.
19. Motion FK 1929:108, s. 13.
20. Per Gunnar Edebalk a.a. avsnitt 5.5.
21. Utredningen återfinns i Proposition 1933:209.
22. Proposition 1933:209.
23. Motioner FK 1933:334 och AK 1933:498.
24. Proposition 1934:38.
25. Per Gunnar Edebalk a.a. avsnitt 6.3.
26. Se också Gustav Möller, *Svensk arbetslöshetspolitik – socialdemokratisk och borgerlig* (Stockholm 1930).
27. Klas Åmark, *Hundra år av välfärdspolitik. Välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige*, s. 73 (Umeå 2005).
28. Bernt Erici & Nils Roth, *Arbetslöshetsförsäkringen i Sverige 1935-1980*, s. 229 (Stockholm 1981).

29. Proposition 1941:214.
30. Andra lagutskottets yttrande 1941:33.
31. Bakgrunden beskrivs i Hugh Heclö, *Modern Social Politics in Britain and Sweden. From relief to Income Maintenance*, s. 127 ff (New haven and London 1974).
32. Protokoll FK 1941:42, s. 27.
33. Proposition 1944:301.
34. SOU 1944:57 Utredningar angående ekonomisk efterkrigsplanering VII.
35. Se not 28.
36. SOU 1944:15 Utredning och förslag angående lag om allmän sjukförsäkring.
37. Proposition 1946:312.
38. Proposition 1946:312, s. 136.
39. Protokoll AK 1946:42, s. 13.
40. SOU 1948:39 Utredning och förslag angående lag om obligatorisk arbetslöshetsförsäkring.
41. Per Gunnar Edebalk, "Från motstånd till genombrott. Den svenska arbetslöshetsförsäkringen 1935-54" *Arkiv* 1990 nr 45, s. 55.
42. Gustav Möller, *Från Fattighus-Sverige till Social-Sverige*, s. 13 (Stockholm 1948).
43. Ernst Michanek, *Socialboken*, s. 13 (Stockholm 1949).
- Se Per Gunnar Edebalk, "Gustav Möller, Beveridge och den sociala tryggheten" *Personhistorisk Tidskrift* 2011:1, s. 15-16.
44. Proposition 1947:50.
45. Proposition 1953:166.

Om biografiska samlingsverk 1700–1850

PATRIK LUNDELL

Biografiska samlingsverk är en fascinerande genre. Och då kanske inte främst de välkända mastodontverken med vetenskapliga ambitioner utan snarare de populära men nu närmast bortglömda, och som regel i vetenskapligt biografiskt syfte mindre värdefulla. Även de för sin tid vederhäftiga och i dag alls inte bortglömda är givetvis intressanta. Också de mer seriösa men smälare och många gånger alltjämt användbara arbetena utövar sin lockelse. Varken begreppet populär eller vetenskaplig låter sig emellertid utan vidare applicera på arbeten från den tid som här står i fokus, 1700-talet och första halvan av 1800-talet. I det följande delas genren i stället upp efter i vilken utsträckning verken strävar efter fullständighet i fråga om den grupp de behandlar. Andra uppdelningar hade kunnat göras. De biografiska samlingsverken säger något om sin epok och om olika gruppers ambitioner

och förmåga att etablera eller manifesteras sig. Visst är det, i all sin förföriska enkelhet, talande att ett nedslag i 1700-talets mitt bjuder oss *Rhyzelius biskopsbiografier* tryckta i stiftsstaden Linköping, medan ett i medlet av 1800-talet (bland en uppsjö titlar) ger oss levnadsteckningar över köpmän och industrimän utgivna i handels- och fabriksstaden Norrköping. Se där sekulariseringen, industrialiseringen och borgerskapets frammarsch! Men då måste bilden också kompletteras med att 1800-talets mitt är herdaminnenas tid framför andra. På samma sätt kan även frånvaron av biografier vara värd att beakta.

Den blygsamma ambitionen här är emellertid att i korthet presentera och orientera i en tämligen omfattande och nog så brokig litteratur som inte rönt någon särdeles uppmärksamhet. Den bakre tidsgränsen, omkring 1700, är främst satt för att markera

när dylika arbeten blev något vanligare; det vore rentav möjligt att förlägga den en femtio år senare.¹ Ytterligare hundra år senare, efter omkring 1850, svällde den här litteraturen betydligt, och att dra fram ämnet till i dag vore visserligen både angeläget och lockande men snarare ägnat en större undersökning.

Att få ett gott eller åtminstone snabbt grepp om litteraturen är svårare än man kanske föreställer sig. De som ägnat sig åt den svenska biografiska historiografin för den här tiden har inte ansett det mödan värt att fördjupa sig i den populärare grenen, och vad gäller de seriösa och smala, men möjligen gråare och tristare, verken, har man pliktskyldigast meddelat bara det nödvändigaste. Både Otto Sylwan och Bengt Hildebrand gjorde halt ungefär vid *Svenskt Pantheon* och *Sackléns läkarehistoria*, och nöjde sig med att snarast i förbigående notera en undervegetation.² Och Sven Ågrens utförliga och outhärliga *Svensk biografisk uppslagslitteratur* uppvisar en synnerligen pragmatisk inställning. Det mesta finns med, men det är inte ens alltid som av färskare forskning överflödiggjorda arbeten redovisas, och detsamma gäller "[v]issa populära samlingar" och de "som behandla endast ett fåtal personer". Därtill var Ågrens fokus inställt på dem "som bilda en naturlig grupp" och – minst lika viktigt att notera – på svenskar.³

Delvis, och tillspetsat, är således intresset här främst riktat mot vad dessa forskare inte tog upp. För att ta ett konkret exempel: *Fem märkvärdige Mäns Lefwernes Beskrifningar* från 1788, som upptar figurer

som Zoroaster, Brama och Tjengis Chan, diskvalificeras enligt Ågrens samtliga reservationer, men är här lika intressant som något annat.⁴

Gränsdragningarna är inte alltid helt självklara. Historiska eller topografiska arbeten kan innehålla omfattande biografiska uppslagspartier. Porträttsamlingar uppvisar en glidande skala: från ingen beledsagande text alls, över biografisk utförlighet, till att slutligen övergå i biografiska samlingar med porträtt. Biografiska tidskrifter, liksom biografiserier, från den här tiden ligger uppenbart nära samlingsverken; utgivningen av biografisamlingar skedde ofta häftesvis och en serie kunde småningom ges ut i en samlingsmission. Brevsamlingar och memoarer kan i vissa fall läsas som samlingsbiografier. Genealogierna och urkundssamlingarna å ena sidan och anekdotsamlingar å den andra, är närbesläktade. Stundom överskrids möjligen gränsen till det rent litterära; ett exempel på det skulle kunna vara Orvar Odds "porträtter med penna". Matriklar, rullor och dödslängder hör till genrens gråzon, ibland är de utförliga, ibland lika biografiskt upplysande som en telefonkatalog. Därtill kan en matrikel över säg präster lättare ses som mer uteslutande för ett internt bruk, medan herdaminnet i större utsträckning blir en manifestation även utåt.

Tas allt i beaktande blir litteraturen hopplöst oöverskådlig; begränsas den rimligt är den hanterbar.

Utifrån titlar som på ett självklart sätt hör till ämnet, som *Samling af Biographier*

öfver Namnkunniga Fruntimmer eller *Episcoposcopia Sviogothica*, ska vi röra oss mot periferin med omdöme och förnuft. Kan mångfalden och brokigheten ges plats, desto bättre. Vägledande har varit att arbetet huvudsakligen sysselsätter sig med biografier, som minst över tre personer (dubbelbiografier kan räknas som en egen genre, låt vara ganska sparsamt representerad). Om varje biografi sedan tar några rader eller massvis med sidor i anspråk är likgiltigt. Med de reservationer mot exakthet som gjorts är det ändå svårt att bestämt säga hur stor ifrågavarande litteratur är. Gränserna är flytande. Blir man bara lite generösare i något avseende kan mängden snabbt fördubblas. För att ändå ge en uppfattning om kärnan i källmaterialet så rör det sig om ett hundratal titlar, från anspråkslösa småtryck till flerbandsverk, rymmande allt från en handfull biografier till hundratals. Fram till 1750 hittas endast enstaka och därefter är ökningen att betrakta som exponentiell. Perioden 1800 till 1850 uppvisar i runda tal dubbelt så många titlar som femtioårsperioden dessförinnan. Detta får inte på ett enkelt sätt tolkas som ett lyft för genren som sådan; utvecklingen följer i grova drag i stället den som boktrycket i stort uppvisar. Däremot kan man utan vidare påstå att en ökad kvantitet också rymde ökad bredd och variation. Något bestämt genombrott för genren kan däremot inte anges.

Ståndssamlingar och samlingar av yrkesgrupper

Vilka som är att räkna till dem som strävar efter något slags fullständighet är oftast uppenbart nog. Hit hör exempelvis herdaminnena och Sackléns redan omtalade arbete över läkarna; alla samlingar över blott de "namnkunniga" ratas sålunda.⁵ De ska sysselsätta sig med en specifik och rimligt väldefinierad grupp. Oftast, men inte alltid, finns upphovet till samlingen inom den grupp som biografieras. Konstituerande för gruppen är som regel yrket men hit förs även till exempel samlingar över adeln.⁶ De arbeten som hör hit har en seriösare prägel än de flesta utanför kategorin. Detta hindrar emellertid alls inte att de ofta är värderande, tendentiösa och okritiska. Absolut vattentäta skott mot de övriga saknas; en del arbeten utgör ett slags mellanting, och det får då snarast handla om en bedömning av utgivarens intentioner.

Ett exempel på ett arbete som rimligen *inte* borde föras till den här kategorin, men som i förstone ger sken av motsatsen, är Thomaeus arbete från 1815 över teologer, svenska som utländska, från reformationen till och med 1700-talet. Visserligen ger mängden biografier, 440 stycken, drag av ett slags fullständighet, och visserligen påstår sig Thomaeus endast ha utslutit "dem, som blott gjort sig ryktbare genom lärda arbeten eller onyttiga twister". Bortsett från Lehnberg bjuds läsaren emellertid inte en enda av de mest framstående neologerna, och Lehnberg får dessutom rejält med stryk.⁷ Arbetet är alltså, främst

genom sitt förment oskyldiga urval, synnerligen tendentiöst.

En av de teologer Thomaeus lät vara med och därtill prisade storligen var Rhyzelius. Även om denne visserligen hade en föregångare i såväl Messenius *Chronicon episcoporum per Sueciam, Gothiam et Finlandiam* (1611) som Zethrins kortfattade och på latin författade katalog från 1711 (och möjligen i den av von Stiernman 1744 utgivna P. Svarts *Historia om de forna Westerås biskopar*), kan det med fog hävdas att Rhyzelius *Episcoposcopia* från 1752, ett mindre utdrag på svenska ur hans latinska manuskript om femton volymer, utgör början och mallen för de egentliga herdaminna. Och det är dessa arbeten rörande lärostandet som klart dominerar under hela perioden vad gäller de smalare samlingarna med anspråk på fullständighet. Över hälften kan räknas hit.

Till de tidigaste verken i genren hör de över Härnösands stift (1771–1789, fullständigt utgivet först 1922) respektive Gästrikland (1793), båda, utgivna av A.A. Hülphers i dennes *Samlingar till en beskrifning öfver Norrland*, bär i titeln ordet herdaminne, men utgör alltså inte fristående arbeten. Det gör däremot Sommelius *Skånska clericiets historia* (1763) och Aurelius och Folléns *Strengnäs stifts herdaminne* (1785–1817), liksom Westéns omfattande *Svenska kongl. hofclericiets historia* (1799–1814, avslutad av Wenström först 1850). En verklig högkonjunktur upplevde herdaminna emellertid först från och med mitten av 1830-talet: Göteborg (1835), Kalmar (1836–1841), Uppsala (1842–1845), Västerås (1843–1846), Lin-

köping (1846–4187), Karlstad (1846–1849), Härnösand (1853), Lund (1854–1858). Lägg därtill ett arbete över stockholmspräster-na (1827), en rad mer ambitiösa matriklar (som Stenkulas över Linköpings stift 1836), delar av större verk (som Wieselgrens om växjöpräster-na i hans smålandsbeskrivning 1846), och Åbo herdaminne (1832–1834). Andra närliggande arbeten som förtjänar att nämnas är också Sommelius oavslutade *Lexici eruditorum Scanensium* (1776–97) och Ståhls biografier över lundaprofessorer (1834). Vad gäller arbeten över universitetsfolk hör de dock huvudsakligen en senare tid till.

I begynnande stor utsträckning, dock avgjort mindre än vad som kom prästerskapet till del, biograferades andra statliga tjänstemän. von Stiernman utgav första delen av sin *Svea och Götha höfdingaminne* redan 1745, men det dröjde ända till 1830-talet innan hela verket kom ut. På 1780-talet kom samlingar över rikskanslerer och riksråd respektive lantmarskalkar. Biografiska uppgifter rörande Göta hovrätts presidenter och ledamöter meddelades 1803. En ny lantmarskalkskronika såg dagen i det slutande 1820-talet. På 1840-talet utgav Lästbom sin fortsättning på von Stiernmans höfdingaminne. Givetvis fanns rullorna och visst tecknades de stora krigarna. Men militärerna som grupp biograferades inte i någon utsträckning att tala om. Först mot slutet av den här aktuella perioden dyker det upp en samling över överstar för Närke och Värmlands regemente (1844) liksom en över kadetter vid krigsakademien på Carlberg. I förhållande till den stora lit-

teraturen över läroståndet är produktionen här iögonenfallande mager.

Andra grupper som biograferades med några anspråk på fullständighet är lätt-räknade. Med Sackléns redan apostroferade läkarehistoria (1822–1824, suppl. 1835) respektive densammes apotekarehistoria (1833) torde fältet vara uttömt, åtminstone på dess väsentligheter. Undantaget är Anreps *Svenska adelns ättartaflor* (1858–1864), som alltså publicerades när ståndssamhället både formellt och reellt mer än knakade i fogarna.

Representanter ur andra grupper biograferades givetvis. För att ta ett flagrant exempel: svenska kungar biograferades, om än inte som grupp. Att därför dra alltför långtgående slutsatser kring yrkesgruppers status, professionalisering och dylikt vore obetänkt. Ändå måste det betraktas som notabelt att mer eller mindre hela det svenska prästerskapet (delvis även från tiden före reformationen) fanns biograferat vid sekelmitten 1800. Vad som också är att märka är att denna litteratur i stor utsträckning var religiös och inte bara kyrkohistorisk. Herdaminnenas författare drog sig åtminstone inte alltid för att kritisera mindre fromma ämbetsbröder (utan att för den skull "efterjaga en måhända för flere välsmaklig cronique scandaleuse"), liksom de ofta och gärna framhöll förtjänster.⁸ De kunde läsas som religiösa exempelsamlingar; detta gäller i stor utsträckning även de modernare. I ett av dem heter det inledningsvis sålunda:

Om det är en obestridlig sanning att en efterföljande tid tager arf af en förfluten, så är ock samtidens religiösa och sediga lif en frukt af den uppfostran fäder och lärare lemnat.⁹

Utan svårigheter kan man ironisera över adelns ättartaflor, hävda att det rör sig om nekrologer i dubbel mening; detsamma låter sig emellertid avgjort inte göras vad gäller herdaminnena. Och raka motsatsen måste gälla kategorin läkare. För att vara drastisk: Om Anrep skrev en stor minnesruna, skrev Sacklén en födelseattest.

En annan, kanske alltför uppenbar, aspekt som kan läggas på förhållandet är att prästerna hade både god och direkt tillgång till källmaterial, och kunskap nog att använda det; detta genom sin utbildning, genom den lärdomshistoriska tradition som odlades inom ståndet och, minst lika viktigt, genom arkiven och biblioteken som under den här tiden i många fall ordnades. De var dessutom drivna författare. Till detta bör också läggas att prästerskapet redan 1749 av kungl. maj:t anmodats, till en början visserligen med mindre framgång, att författa biografier över avlidna ståndsbröder. Dessutom var biografier över döda prästmän vanligt stoff i de under perioden allt fler stiftstidningarna.

Från lärde till målare och stora män

Den litteratur som nu ska behandlas är betydligt större, därtill synnerligen brokig. Här ryms bland annat de, som jag inte kan kalla annat än, udda samlingarna,

som till exempel *Några Sjöfarande besynnerliga Öden och Händelser* i tre volymer (1765–1789), liksom de tämligen specifika, över till exempel konstnärer eller köpmän. Hit över även alla de över stora män i största allmänhet, liksom den förhållandevis rika litteraturen över namnkunniga fruntimmer. Avsikten är att vaska fram åtminstone några drag och tendenser. Förhoppningsvis kan detta åstadkommas utan att mångfalden förloras ur sikte.

En av de mest iögonenfallande förändringarna är den som de lärde genomgår. Bland de överhuvudtaget ganska lättträknade arbetena från 1700-talets förra hälft dominerar de över lärde män. *Holmia literata* (1701), *Aboa literata* (1719), *Bibliotheca Suigothica* (1731), *Cimbria literata* (1744) – vilka mer egentligt, liksom föregångaren *Suecia literata* (1680), är bibliografiska arbeten – och Nettelbladts samling likpredikningar över lundaprofessorer kan nämnas (1728–1731). Parentetiskt, eftersom den endast föreligger i handskrift och eftersom den uppvisar en generös syn på vilka som var att betrakta som lärda, kan Braads omfattande och avgjort mer biografiska än bibliografiska *Ostrogothia literata* anföras (renskrivnen 1778–1781).¹⁰ Illustrativt för utvecklingen är att Gezelius mot slutet av 1700-talet behandlar ”namnkunnige och lärde svenske män”, medan det stora, huvudsakligen av Palmblad och Wieselgren redigerade, *Biografiskt Lexicon* på 1800-talet nöjer sig med endast de ”namnkunnige”. Med ett *Försök til et Biographiskt Lexicon öfver lärde och namnkunnige utländske män* (1782–1786) i tre band och ett dito

över ”namnkunniga men i synnerhet lärda fruntimmer” (1793), försvinner de lärde helt, åtminstone i titlarna. Givetvis biografierades de lärde även fortsättningsvis, men nu som ingående i den större gruppen *namnkunniga*.

Uppenbara definitionsproblem föreligger och någon statistik har jag inte försökt åstadkomma, men även om förändringarna i terminologin inte omedelbart korrelerar med vilka som faktiskt uppmärksammades, är det klart att kategorin lärde fick konkurrens och relativt sett marginaliserades. Men det speglar också att ordet lärds mer väldefinierade betydelse och omedelbara relevans minskade. Tiden såg, för att tala i antropologiska termer, en differentiering och specialisering av den lärda stammen, som alltmer i stället kom att rymma kemister, botanister, teologer, ekonomer, historiker och så vidare. Och omvänt: att låta sig biograferas som grupp är i en mening att professionaliseras.

Tendensen blir än tydligare då en annan lätt iakttagen trend uppmärksammas, en trend som åtminstone delvis även speglar hur marknadsmässiga hänsyn alltmer kommit att styra. Om kategorin lärde är den som utmärker det tidiga 1700-talets samlingar är det kanske tydligaste kännetecknet, eller åtminstone den stora nyheten, för slutet av ifrågavarande period, eller från och med 1830-talet, uppkomsten av samlingar över diverse specifika grupper. 1833 kom ett *Målare-lexicon*, 1843 respektive 1852 teckningar över köpmän och industriidkare; ”utmärkte bönder” biografierades under 1850-talet, och ”vänner

af operan" fick sitt lystmäte 1860 i form av kompositörsbiografier, för att nämna något. I det sistnämndas förord hänvisas uttryckligen till det tilltagande operaintresset i landet, eller med andra ord marknadens efterfråga. Till den här kategorin hör rimligen även arbeten som Hammar-skölds *Svenska vitterheten* (1818–1819), vilken snudd på gör anspråk på ett slags fullständighet, och Atterboms *Siare och skaldar* (1841–1851), som åtminstone huvudsakligen är biografiska samlingsverk.

Möjligen beslättrade, men helt klart av ett annat slag, är samlingarna över kvinnor. Dessa dök också upp långt tidigare och uppvisar rentav en anmärkningsvärd högkonjunktur runt sekelskiftet 1800. Av de samlingar som spårats upp för hela perioden utgavs alla utom en mellan 1780 och 1816. De flesta är renodlade översättningar och saknar helt svenska representanter.¹¹ I den sista, som utkom 1844, där man kunde förvänta att ett ackumulerat standardgalleri fick komma till uttryck, och i synnerhet som det rör sig om en svensk produkt, är representationen inte vidare imponerande. Av sextioalet "kvinnor hvilka beundrats för dygder, hjeltemod, tapperhet, konster och vettenskaper m.m." är blott tre svenskor: Christina Gyllenstjerna, för sin ådagalagda fosterländskhet, och fru Nordenflycht respektive fru Lenngren, av kända skäl.

Kvinnor gavs emellertid plats även i andra samlingar (så småningom även i *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenske män*, titeln till trots). Dock inte i någon större utsträckning. En provkarta:

regenter, enstaka kungliga gemåler, högreståndsdamer som av skilda anledningar gjort sig bemärkta, en Angelica Kaufmann (celeber "målerska"), en Charlotte Corday (Marats mördare), en Antoinette de Bourignon ("Köpmans Dotter, som gjort sig bekant genom sine Religions-Griller") och diverse skrivande kvinnor. Man kan notera att endast två bland många blandade samlingar, Berchs *Namnkunniga svenska herrars och fruar skådepenningar* (1777–1781) respektive en översättning 1844 av ett tyskt arbete, i titeln signalerar förekomsten av även kvinnor. Båda verken är försedda med porträtt. Och kanske inbjuder förhållandet till spekulationer, då det dessutom är enkelt att finna samma flaggning för kvinnor i titlarna i en angränsande genre där avbildningen är huvudsaken, så exempelvis i *427 porträtter av namnkunniga svenske män och fruntimmer* (1847).

De religiösa samlingarna upptar en ungefär lika stor andel som de över kvinnor, men uppvisar inga märkbara fluktuationer utan fördelar sig ganska jämnt över perioden. Beteckningen får inte uppfattas så att övriga samlingar skulle sakna religiös tendens, även om sådana förekom. När Gjörwell gav ut en samling över stora och namnkunniga människor på 1750-talet meddelade han så att avsikten alls inte "warit, at smörja ihop Romaner, utan at skrifwa sanfärdiga Historier, som på en gång kunna roa och upbygga en förnuftig Läsare".¹²

Den pedagogiskt-moraliskt-religiösa tendensen försvann ingalunda under perioden. I de religiösa arbetena är emellertid detta

den mer eller mindre uttalade huvudsaken. Oftast görs förhållandet klart i de många gånger förhållandevis utförliga titlarna, så i *Några Bewis på Christna Religionens Segrande Styrka i Lifwet och i Döden* (1799–1800) och i *Uppväckta Christnas Minnesvärda Lefnad inom Protestantiska Kyrkan* (1844), eller genom att i undertiteln helt enkel ange att det rör sig om en *Exempelbok till lifwande af Tro, Kärlek och Hopp* (1854). Att jämföra med Gjörwells nyssnämnda sanningskrav är vad som sägs i inledningen till en samling över *Ostindiens Apostlar* från 1848:

Äro Skildringarne till någon del wäckelserika för Christendomens wänner, äfwen om de icke tillfredsställa blott historiska intresset, så hafwa de uppfyllt sitt egentliga ändamål.¹³

Som ortografin i samtliga fall antyder trycktes den här litteraturen som regel i fraktur, vilket åtminstone för slutet av perioden, skvallrar om dess folkliga inriktning.

En annan tämligen homogen grupp samlingsverk är de över krigare (generaler, fältherrar, kungar; i synnerhet de sistnämnda biograferades givetvis i andra fall ur mer fredliga aspekter). Även om den här litteraturen inte är alltför stor, kan det emellertid noteras att 1700-talet klart domineras av översättningsarbeten, vari förvisso en och annan svensk hjälte förekommer, medan de svenska samlingarna lika klart dominerar under 1800-talets förra hälft. Delvis kan detta säkert ses i ljuset

av den nationalism som ofta menas vara en 1800-talsprodukt – här spänns såväl samtliga muskler som sjungs om fornstora dar – men förhållandet speglar också en allmän trend i samlingslitteraturen som rimligen även förklaras av att inspirationen och förebilderna vanligen först hade importerats och sedan efterbildats.¹⁴

Den klart största gruppen samlingsverk, lika stor som de övriga tillsammans, är den vars personurval är synnerligen brett och heterogent men som kanske bäst beskrivs med att den avhandlar ”stora” män och, i betydligt mindre utsträckning, kvinnor. En och annan figur av det mer kuriösa slaget insmyger sig också. Samlingarna kan avhandla allt från en handfull personer, de kan sysselsätta sig med någon specifik epok eller sakna begränsningar i tiden, de kan vara mer eller mindre heterogena; det enda som samtliga har gemensamt är emellertid att de är, i ett eller annat avseende, stora. Urvalskriterierna formuleras vanligen med begrepp som stora, namnkunniga, märkvärdiga, utmärkta eller ryktbara i titlarna. Eller så ligger de, och detta gäller huvudsakligen 1800-talet, inbakade i namn som galleri, pantheon, plutark. Från och med 1807 hittas åtminstone sex olika plutarker. (Hierthas plutarkosutgåva, den första på svenska, kom 1842 till 1845.)¹⁵ Delvis visar detta, i synnerhet som många av dessa arbeten saknar undertitlar, hur genren på allvar etablerat sig.

Ambitionen att med dylika arbeten erbjuda läsaren både nytta och nöje fanns under hela den aktuella perioden. Tonvikten förefaller emellertid allt oftare ha

förskjutits från den religiösa och moraliska uppbyggelsen till förströelsen. En titel som *Historiska Minnesanteckningar öfver personer som i sin ungdom genom olyckor, ädelmod eller bedrifter blifvit odödliga* (1849) åtminstone antyder ekonomisk spekulation. Detta får emellertid inte på ett entydigt sätt uppfattas så att genren banaliseras. Bredden och variationen tilltog, och 1800-talet ser exempelvis också mer djuplodande och inlevelsefulla människoskildringar i romantikens anda liksom mer kritiska forskningsprodukter med syfte att dokumentera historia och samtid.

Som ett undantag, får räknas Eric Ulric Nordforss *Giganteon* (1799) som i förordet manar läsaren att inte glömma de män som nyss satte världen i revolutionär brand.

Biografier kan ge ny kunskap

Om dessa arbeten över stora män (och kvinnor) kan mycket sägas. Detsamma gäller förstås övriga här berörda samlingsstyper. Angelägnast vore att mer ingående studera urvalen. Rimligen går det att finna trender och konjunkturen. Några sällas bort, nya kategorier ges plats, bedömningen av regenterna och statsmännen, av personer från katolsk tid eller främmande kulturer och så vidare varierar över tiden. Kanske kunde då mer uttalade syften upptäckas. Också genrens status och mottagande samt publik kunde studeras. Härigenom kunde människo- och historieuppfattning undersökas, liksom dominerande kulturmönster.

Här har syftet varit att åstadkomma en presentation av och en orientering i en ganska omfattande och heterogen genre som rönt förhållandevis ringa uppmärksamhet. Nedan meddelas en bibliografi, som tillsammans med Sven Ågrens *Svensk biografisk uppslagslitteratur* gör det lättare att både få en överblick och gå vidare.

Bibliografi

Bibliografien upptar i kronologisk ordning för artikeln använda biografiska samlingsverk vilka inte förtecknas i Ågren.

Hesselius, Andreas (Americanus), *Krig och frid, samt de i dem namnkunnige Swea konungar; beskrefne, då hans kongl. may:t wår allernädigste konung och herre, Friedrich den förste ... firade sin ... sextionde femte födelsedag den 17 aprilis 1740* (Stockholm, 1740).

Gjörwell, C.Ch., utg., *Stora och Namnkunniga Menniskjors Lefwernes-Beskrifningar och Carcterer*. I–II, (Stockholm, 1755–1756). [Schönberg, Anders], *Hjältars Sammanliknade Historier; på Baron Holbergs Sätt*, I–II, (Stockholm, 1756).

Gjörwell, C.Ch., utg., *Märkvärdiga lefwernes-beskrifningar* (Stockholm, 1757).

Zetherström, Johan Niclas, *Korta lefwernes beskrifningar, inskickade ifrån gäldstufwan* (Stockholm, 1758).

[Schnabel, Ludwig], *Några Sjöfarandes be-*

synnerliga Öden och Händelser, I–III, (Wästerås, 1765–1789).

Store och namnkunnige generalers lefwerne och fälttåg (Stockholm, 1766).

Starke, Johann Georg, *Lefwernes beskrifningar öfwer de belige Guds män som skrifwit gamla testamentets böcker...* (Uppsala, 1770).

Loenbom, Samuel, utg, *Anecdoter om namnkunniga och märkvärdiga svenska män, I–III* (1770–1775).

Lefwernes-Beskrifningar öfwer några personer, hwilka besynnerligen hedrat människosläktet och utmärkt sig genom stilla, men werksamma och wälgörande Dygder (Stockholm, 1779).

[Holberg, Ludvig], *Samling af namnkunniga damers lefwernesbeskrifningar, I–III*, (Stockholm, 1780–1784).

Swederus, Magnus, utg., *Samlade lefwernes-beskrifningar*. (Sthm, 1781). [Samlings-emission av Gjörwells serie "Samling af lefwernes-beskrifningar" 1773–1777, till vilken Swederus förvärvat förlagsrätten.]

Försök til et Biographiskt Lexicon öfwer lärde och namnkunnige utländske män, I–III, (Stockholm, Uppsala, Åbo, 1782–1786).

Fem märkvärdige Mäns Lefwernes Beskrifningar, efter Trowärdige anledningar (Linköping, 1788).

Namn-kunnige statsmäns lefnads-märkvärdigheter, I–III (Stockholm, 1794–1795).

Namn-kunniga fruntimmer (Stockholm, 1794).

[Forssgren & Gjörwell], *Det lefvande Sverige, uti förbindelse med det utslocknade Sverige, I–II* (Stockholm, 1796–98).

Schiller, Fred., *Lefwernesbeskrifningar* (Stockholm, 1798).

[Nordforss, Eric Ulric], *Giganteon. Namn-kunnige Män och Märkvärdiga Händelser af*

Vårt Tidehvarf (Stockholm, 1799).

Några Beweis på Christna Religionens Segrande Styrka i Lifwet och i Döden. Ifrån Tyskan samlade och öfwersatte af M[arcus] F[agerdahl], I–II (Stockholm, Åbo, 1799, 1800).

Dubroca, Louis, *Namn-kunniga fruntimmer under franska revolutionen* (Stockholm, 1802).

Fréville, Anne Francois Joachim, *Namn-kunniga barns lefverne, tjenande till en nöjsam och undervisande läsning för ungdomen* (Stockholm, 1803).

Blanchard, Pierre, *Ungdomens Plutark, eller Sammandragna lefwernes-beskrifningar öfwer stora män. Med deras porträtt, I–III* (Stockholm, 1807–1811).

Biografiska Teckningar af vår tids största Fältherrar och namnkunnigaste Statsmän. Utifna af R-d (Stockholm, 1811).

Propiac, Catherine Joseph Ferdinand Girard de, *Unga fruntimmers Plutarch eller Korta lefvernes-beskrifningar öfver märkvärdiga fruntimmer*, I-II (Stockholm, 1811-12).

Ekmarck, Carl Eric, utg., *Samling af Biographier öfver Namnkunniga Fruntimmer*, I-II (Strengnäs, 1814-1816).

Thomaeus, Jör. Jac., *Korrta Biografier öfver de berömdaste Theologer ifrån Reformationen till närwarande tid, eller uti 16:de, 17:de och 18:de århundraden* (Christianstads, 1815).

Nordin, C.G., *Minnen öfver namnkunniga svenska män, af Carl Gustaf Nordin. Uppläste i svenska akademien, på dess högtidsdagar, åren 1787-1811* (Härnösand/Stockholm, 1812-1818).

Cornelius Nepos, *Namnkunniga fältherrars lefnadslopp* (Stockholm, 1818).

Ennes, B.A., *Biografiska minnen om konung Carl XII:s krigare samt andra embetsmän och personer under denne konungs tid fångne i Ryssland, flygtige i Turkiet eller dödsdjutne i fält*, I-II (Stockholm, 1818-19). II är en omarbet av dens., *Svenskarne i Bender. Biografier* (Jönköping, 1808).

Thomaeus, Jöran Jacob, *Svensk Plutarch. Historisk läsning för svenska ynglingar, inne-*

hållande lefvernesbeskrifningar öfver fäderneslandets största män (Stockholm, 1820).

Strinnholm, Anders Magnus, *Namnkunniga svenska fältherrars lefverne* (Stockholm, 1821).

Lundblad, J.F. af, *Svensk Plutark*, I-II (Stockholm, 1823-1829).

Samlaren i blandade ämnen (Wisby, 1825).

Mellin, utg., *Svenskt Pantheon* (1832-1836).

Galleri af samtidens regenter och namnkunnige män. Historisk kalender 1836 (Stockholm, 1836).

Hiertha, L.J., utg., *Plutarchos's jemförande lefvernesbeskrifningar*, I-IV (Stockholm, 1842-45).

Lefnadsteckningar öfver utmärkte och namnkunnige köpmän och Industri-Idkare (Norrköping, 1843).

[Loménie, Louis Leonard de], *Galleri af utmärkta samtida. Öfversättning af F.B.C.... Med porträtter*, I-IV, (Stockholm, 1843-1845).

Kanne, Johan Arnold, *Uppväckta Christnas Minnesvärda Lefnad inom Protestantiska Kyrkan. Öfversättning från 2:dra upplagan, utgifwen i Leipzig 1842* (Stockholm, 1844).

Ny Plutarch, eller porträtter och biografier af de ryktbaraste män och fruntimmer bland alla nationer och stånd, ifrån äldre intill nu-

varnade tider. Efter de tillförlitligaste källor bearbetad af en förening Lärde. Från Tyskan öfversatt af Ludv. Westenberg (Stockholm, 1844).

Täuber, Isidor, *Pantheon för Fruntimmer, eller Lefnadsteckningar och ädla drag af qvinnor hvilka beundrats för dygder, hjältemod, tapperhet, konster och vettenskaper m. m.* (Stockholm, 1844).

[Arvidsson, Adolf Ivar], *Konung Gustaf III och hans samtida regenter. Historisk teckning med åtföljande porträtter, Lithografierade af J.S. Salmson* (Stockholm, 1846).

Lenström, Carl Julius, *Ostindiens Apostlar. Skildringar ur Stora Missionärens lefverne med en Inledning om Engelska Ostindiens närvarande tillstånd. Bearbetning efter nyare källor af...* (Upsala, 1848).

Svensk Plutarch för ungdom (Stockholm, 1849).

Masson, Michel, *Historiska Minnesteckningar öfver personer som i sin ungdom genom olyckor, ädelmod eller bedrifter blifvit odödliga* (Stockholm, 1849).

Porträtt-galleri af samtidens utmärktare män jemte biografier (Malmö, 1851).

Lefnadsteckningar öfver utmärkte Industri-Idkare, hvilka af samtid och efterverld förtjena att ihågkommas. Innehållande nyttiga lärdomar och föredömen för hvar och en, isyn-

nerhet det uppväxande släktet af de borgerliga klasserna (Stockholm, 1852).

Läsning i det Christliga Hemmet. Exempelbok till lifwande af Tro, Kärlek och Hopp (Gefle, 1854).

Orvar Odd, *Porträtter med penna. Ur en Portfölj af samtida* (Helsingborg, 1857).

[Gleich, F. Th., och Olof Strandberg], *För vänner af operan. Biografier öfver de förnämsta kompositörer jemte analys af deras arbeten m.m.* (Stockholm, 1860).

Noter

1. För den föregående historien se framför allt Bengt Hildebrand, "Biografisk historiografi och Svenskt Biografiskt Lexikon. Några huvudlinjer av utvecklingen", i *PHT* 1939/40, och dens., *Handbok i släkt- och personforskning. Del 1. Metodlära, medeltidsförhållanden, historiografi och bibliografi* (Stockholm, 1961). Hildebrand förlägger samlingsverkens genombrotts-tid till frihetstiden och gustaviansk tid.
2. Otto Sylwan, "Svensk biografi. Till ett hundraårsminne", i *Ord och Bild* 1935. Dens., "Till svensk biografis historiografi", i *Samlaren* 1935. Hildebrand, (1939/40) och dens. (1961).
3. Sven Ågren, *Svensk biografisk uppslagslitteratur. Bibliografisk förteckning* (Uppsala, 1929), cit. vi.
4. Fem märkvärdige Mäns Lefwernes Beskrifningar (Linköping, 1788); de övriga fyra (!) som upptas är Tamerlan, Ziska, Scanderberg och Uncham. I noterna meddelas annars som regel endast titlarna då jag citerat ur dem, i stället hänvisas till bibliografin ovan eller till Ågren.
5. Det går visserligen att argumentera för att periodens två mer ambitiösa lexika, Gezelius *Försök til et Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige och lärde svenske män*, I-IV, (1778-87)

- och *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män*, I–XXIII, (1835–56), gör anspråk på fullständighet i så måtto att de i sig själva definierar gruppen ifråga; de som inte fick vara med hörde helt enkelt inte till de namnkunniga. Härmed må förhålla sig som det vill. Båda finns utförligt behandlade (se framför allt Hildebrand (1939/40) och (1961)), varför dessa inte ges någon mer framträdande plats här.
6. Givetvis kan det diskuteras om herdaminna biograferar ett stånd eller en yrkesgrupp. Ser man till titlarna talar dessa som regel aldrig om ståndet, istället om herdarna, medan ättartavlorna just behandlar adeln. Därtill uppvisar tiden en professionalisering av prästämbetet (se t.ex. Carin Bergström, *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800* (Stockholm, 1991)).
 7. Jör. Jac Thomaëus, *Korrta Biografier öfver de berömdaste Theologer ifrån Reformationen till närvarande tid, eller uti 16:de, 17:de och 18:de århundraden* (Christianstad, 1815), i, 133f.
 8. Hähl, Linköpings stifts herdaminne, I, (1846), ii.
 9. *Ibid.*, i.
 10. Angående Ostrogothia literata se Allan Ranius, *Nya strövtåg i Linköpings stiftsbibliotek* (Linköping, 1997), 65–78.
 11. Lejonparten biografier över utländska personer var mer eller mindre direkta översättningar, låt vara ibland lånade från många olika arbeten. Här avses att hela verket är en översättning.
 12. C.Ch. Gjörwell, [förord], i C.Ch. Gjörwell, utg., *Stora och namnkunniga Menniskjors Lefwernes-Beskrifningar och Characterer, I–II*, (Stockholm, 1755–56), ii.
 13. Carl Julius Lenström, *Ostindiens Apostlar. Skildringar ur stora Missionärens lefwerne med en Inledning om Engelska Ostindiens närvarande tillstånd* (Upsala, 1848), [i].
 14. *Biographiskt Lexicon öfver namnkunniga svenske män* brukar dock framhållas som det första större nationella samlingsverket.
 15. Givetvis betyder inte detta att man nu upptäckte Plutarkos. Ludvig Holberg var tydlig med sina *Adskillige store Heltes og berømmelige Maends, sammenlignede Historier og Bedrifter efter Plutarchi Maade* (1739) respektive *Adskillige Heltinders og navnkundige Damers sammenlignede Historier efter Plutarchi Maade* (1745). Och Gjörwell (1755–56), i, tog "til mønster [...] Plutarcus [och] Ludvic Holberg". 1776 utgavs Plutarkos på latin och grekiska. Holberg översattes (1780–1784), med flera senare upplagor.

JACQUES RANCIÈRE

Den okunnige läraren. Fem lektioner om intellektuell frigörelse

Göteborg, Daidalos, 2011, 192 s.

Översättning av Kim West.

Filosofen Jacques Rancière är helt obekymrad av genrer och disciplinära gränser. Hans bok *Den okunnige läraren* om den franske läraren Joseph Jacotot (1770–1840) och dennes didaktiska gärning är inget undantag. Den har en spännvidd mellan vetenskaplig biografi, idéhistoria, utbildningshistoria och antipedagogiskt manifest. Det franska originalet kom 1987, den första engelska översättningen 1991 och sedan 2011 finns den också i svensk översättning av Kim West.

Verket verkar vara ett ständigt lika aktuellt inlägg i både vetenskapliga och politiska skoldebatter; från 1820-talets Nederländerna, till 1980-talets Frankrike och nu 2010-talets Sverige. Syftet är att problematisera och visa på ett alternativt sätt att tänka i förhållande till polariseringen mellan de två dominerande undervisningsidéerna i västvärlden. Å ena sidan hållningen med en auktoritär pedagogik med tydligare kunskapskrav och katederundervisning av en objektiv kunskap. Å andra sidan den sociologiskt influerade reformpedagogikens elevenpassade undervisning. Vad har då detta att göra med den franska artillerikaptenen samt retorik- och språk-

lektorn Jacotot?

Sedan 1818, efter släkten Bourbons återkomst på tronen i Frankrike, befann Jacobi sig i landsflykt i Leuven, Nederländerna. Det uppstod ett intrikat didaktiskt problem i undervisningen då Jacotot inte kunde flamländska och hans studenter inte kunde franska. Med hjälp av en nyutgiven tvåspråkig utgåva av ärkebiskopen François Fénelons roman *Les Aventures de Télémaque* (1699) började de trevande kunna göra varandra förstådda genom studenternas korta redovisningar av handlingen på franska.

Jacotot och studenterna upptäckte därmed att det gick att lära ut någonting som man själv inte kunde i fall det bara finns en genuin ömsesidig vilja. En relation av vilja-till-vilja hade etablerats där den gemensamma intelligensen och länken var boken. Alla kan någonting och med den kunskapen kan de relatera det till allting annat. Den taologiska hypotesen är att i varje intellektuell manifestation finns totaliteten av all mänsklig intelligens. Allt som behövs finns därför i till exempel romanen *Télémaque*.

Projektet med dess fokus på studenternas vilja, uppmärksamhet och arbete gav uppseendeväckande resultat men blev på grund av sin egalitära antipedagogik kontroversiell. Likafallt växte det till en nationell angelägenhet. Försök gjordes att använda det som en applicerbar metod i större utbildningsinstitutioner men det fallerade. Upptäckten av det universella lärandet handlar nämligen inte om en undervisningsmetod utan om en intim mellanmänsklig intellektuell frigörelse. Den lärande frigörelsen utgår från tanken att alla är lika intelligenta och att förhållandet kan praktiseras genom en gemensam intelligensförmedlande text. Det universella lärandets frigörande effekt kan emellertid bara fungera om intelligensens jämlikhet är den intalade och ovillkorliga premissen, och inte det ideala slutmålet. För att det ska fungera måste studenten inneslutas i ett problem och övertygas om att bara denne själv kan frigöra sig genom att över-

sätta textens logik till sina egna ord och sitt eget språk – sitt eget idiom.

Ranciére fortsätter i *Den okunnige läraren* delvis argumentationen från sin avhandling *La nuit des prolétaire. Archives du réve ouvrier* (1981) att det inte finns en folklig intelligens upptagen av praktiska saker och en lärd intelligens hängiven ett abstrakt tänkande. Allt är samma intelligens. Det huvudsakliga resonemanget i *Den okunnige läraren* är att om forskare och politiker arbetar utifrån antaganden om ojämlikhet, är de också bundna att bevisa detsamma. Genom att bevisa det, är de i slutänden dömda att återupptäcka och återskapa det igen och igen. Rancières främste antagonist i *Den okunnige läraren* är sociologen Pierre Bourdieu och hans teorier vilka frammanar idén om en till synes evigt reproducerad ojämlikhet. Ranciére vill bryta denna reproduktion genom att få oss att glömma all ideologi om ojämlikheten och att vi redan är kategoriserade subjekt.

Precis som i avhandlingen – som för övrigt nyligen kom i en ny engelsk utgåva med titeln *Proletarian Nights. The workers' Dream in Nineteenth-Century France* (2012) – varken historiserar eller analyserar Ranciére i någon större utsträckning. Källmaterialet är visserligen finkänsligt läst och resonerande framskrivet, men han problematiserar inte det förflutna som sådant, eftersom han verkar mena att ett historiserande skulle rekonstruera ojämlikheten från det förflutna i nuet. I stäl-

let osäkras historien för att kunna möjliggöra en förlikning mellan ett ojämnt förflutet och en tänkbart jämlik framtid. Målet är att åstadkomma en försoning i hur vi kan tänka, praktisera och verifiera lärande. Konsekvensen är bland annat att det stundtals är svårt att skilja Jacotots röst från Rancières.

Således finns det också en ambition att tillvägagångssättet och stilen ska uttrycka textens innebörd. Att pedagogisera är för Ranciére en patroniserande och nedlåtande handling. Förklaring är pedagogikens logik och myt vilken snarare än att eliminera oförmåga bidrar till att skapa den. Den delar upp världen i kunniga och okunniga, kapabla och inkapabla, överlägsna och underlägsna. Berättelsen om andemeningen i Jacotots upptäckt används följaktligen som ett debattinlägg i samtiden, där det förflutna som sådant – huvudpersonens liv och öde

med andra ord – inte tillmäts något egenvärde. Bokens form får figurera innehållet; tanken om den berättande textens egalitära kapacitet.

Som ovanstående låter förstå, handlar *Den okunnige läraren* mindre om Joseph Jacotot som person i det dåtida samhället, än om hans intellektuella livsgärning och dess verkanshistoria. Om man accepterar Rancières mer berättande än historiserande metod är det en osedvanligt tankeväckande bok med sitt egalitära didaktiska budskap. Men det är också en frustrerande bok. Dels för att den skisserade intellektuella frigörelsen är en ytterst vag och fragil process; den kräver tid, koncentration, tålmod och är därmed ytterst svår att genomföra. Dels på grund av bokens undflyende stil där författarens och huvudpersonens röster flyter samman.

Fredrik Holmqvist

PER WIRTÉN

**Herbert Tingstens sista dagar:
Berättelsen om ett liv**

Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 2013.
351 s, inb., illustr., litt. & referenser, per-
sonreg.

Vid något tillfälle under sina sista år föreslog Herbert Tingsten att svenska staten borde tillsätta en utredning med uppgift att ge svar på frågan vad som är meningen med våra liv. Den originella propån vittnar dels om en hög uppfattning om kompetensen hos det statliga utredningsväsendet, dels om förslagsställarens ostillade behov av tröst och livsledning inför slagskuggan från det personliga utplånandet. Förslaget hade sannolikt framkastats med självvironisk underskriv inför möjligheterna att med rationalismen som verktyg kunna bena upp de svåraste existentiella spörsmålen. Det tycktes som om den sociala ingenjörskonsten öppnade takfönstret mot stjärnhimlen och åkallade makter utanför människornas värld för att ge välfärdsstatens invånare en sista napp att suga på medan de inväntade döden.

För egen del brottades Tingsten under hela sitt vuxna liv med de övergripande livsfrågorna. Som ung man hade han läst de stora ryssarna – Dostojevskij främst men även Tolstoj och de andra. Där ställdes livsavgörande frågor om livets mening, om

Guds existens, om historiens innebörd. Den unge Tingsten erfor utmaningarna från detta slags litteratur. Senare i livet skulle han även ge sig i kast med diktare som Sorel, Maurras, Mauriac, Bernanos, Gide, Proust, James och Green för att få sina frågor genomlysta. Till yrket var han statsvetare – professor vid Stockholms högskola åren 1935–1945. Men brottningen med tillvarons stora teman upphörde aldrig, mycket beroende på den livsångest som härjade inom honom. Själv talade han om "hundarna i källaren" eller om "furirerna" som hetsade

honom. Bakom den gemytliga framtoningen och den självsäkra rationalismen dolde sig en avsevärd svärta. Både som skribent och talare utmärktes hans språk av klarhet, glöd och klinisk skärpa. Allt framstod som uttryck för en självmedveten personlighet med resurserna under full kontroll. Inuti kände han allt som oftast äckel inför livet, den egna kroppen, åldrandet och vardagens olika bestyr. Tveklöst var han i högre grad än de flesta en sammansatt människa, inom vilken upproriska krafter och stridiga personlighetsdrag aldrig fann varandra i lyckliga kompromisser.

Om Tingsten aldrig av Tor Bonnier erbjudits möjligheten att verka som chefredaktör för *Dagens Nyheter* skulle han i dag varit bortglömd utanför fackkretsen av statsvetare och historiker. Men under de fjorton år (1946–1959) han ledde DN skapade han respekt och upprördhet kring denna morgontidning. De kampanjer han drev som ledarskribent delade opinionen i motsatta läger. I egenskap av ateist – ”nihilist” hade han själv kallat sig i yngre år – hetsade han mot den svenska statskyrkan, snart nog med filosofen Ingemar Hedenius som paladin. Under 1950-talet ivrade han för svensk anslutning till NATO och även för införskaffandet av svenska atombomber. Pläderingen för att monarkin skulle avskaffas och republik införas entusiasmerade socialister och liberaler men skrämde folk med konservativa värderingar. Till detta kom den kritiska

granskningen av den socialdemokratiska regeringens undfallenhet inför Sovjetunionen, planhushållningsidén, rättsrötan, byråkratiska missgrepp. Inte sällan återkom han till uppfattningen att Sverige borde styras av en permanent samlingsregering. Även om flera av dessa kampanjer slog slint, ångrade Tingsten dem inte. Ledarsidorna i den socialdemokratiska pressen kunde naturligtvis skratta åt den beskäftige chefredaktörens tunga artilleri som så ofta sköt över målet, men för skribenten själv framstod som viktigt att de åsikter han uttalat kommit på pränt. Det skrivna ordet dör inte så lätt.

Per Wirtén som skrivit *Herbert Tingstens sista dagar* anför inte det utredningsförslag som min recension började med, men han har med stor aptit givit sig i kast med det fenomen denne man utgjorde. Av en tillfällighet snubblade Wirtén över en av Tingstens böcker på ett antikvariat ute på svensk landsbygd. Han började läsa litet förstrött men blev snart fast. Tanken att skriva en bok om den nya bekantskapen föddes. Den gång efter annan osynliggjorde opinionsbildaren och författaren Tingsten visade sig nämligen i kraft av sina politiska och historiefilosofiska analyser vara långt ifrån inaktuell. De upprepade dödförklaringarna – inte minst från efterträdarna på DN:s chefredaktörsstol – höll inte vid närmare påseende. Tingstens röst smattrade in i vår egen tid. Wirtén hade fått någon att resonera med om den värld som vuxit fram efter ideologiernas

död och sovjetväldets upplösning. Två år av noggrann läsning av Tingstens produktion vidtog, framför allt av de allmänt filosofiska böcker han gav ut sedan han lämnat DN och så förstås memoarernas 1 400 sidor, uppdelade på fyra volymer. Wirtén har tröskat igenom Tingstens efterlämnade papper – brev, anteckningsböcker, noteringar om lästa böcker. Han har avlyssnat inspelade radioprogram och tittat på bevarade teve-inslag. Dessutom har han sökt upp de platser, där paret Tingsten vistats. Människor med personliga minnen av den dynamiske arbetsledaren och ångeststatleten har intervjuats som t.ex. Per Wästberg och Olof Ruin. Även memoarböcker av personer som ingått i Tingstens nätverk har skattats på värderingar och fakta.

Wirténs framställning bygger på ett gediget underlag i fråga om källor och dokument. I syfte att förstå förutsättningar och drivkrafter för Tingstens skrivande har han i framställningen vävt in tänkta stämningar och inre motiv, alltså ett skönliterärt sätt att åstadkomma psykologi och tidsanda i den biografiska framställningen. Ingenting finns att genmäla mot detta, eftersom det hela är gjort med varsam hand och fin avvägning. Wirtén interfolierar framställningen med rapporter från de senaste åren politiska händelser – inte minst folkupproren i Nordafrika och Syrien. Han finner tillämplbara "referenser" till dessa sena händelser i Tingstens politiska texter.

Åtskilligt i denne ledarskribents synfält tolkades efter allmänna värdeskalor – därav den sentida användbarheten. Någon närsynt granskare av den inhemska politikens dagsfrågor var knappast Tingsten, vilket han ibland fick uppbara kritik för. De breda perspektiven med öppningar åt värde-diskussion och moral låg bättre till för hans uppfattningar. Vid de tillfällen när han med verbal frenesi gav sig i kast med inhemska frågor, väckte han i lika mån vrede som förtjusning. "Hur kan Tingsten hålla sitt grepp över människorna med denna röriga, endast i formen rediga, tankegröt?" utlät sig Tage Erlander i sin dagbok. Men han måste ändå medge att DN hade det som arbetarpressen saknade: "Tingsten sätter färg på debatten. Han gör tidningen diskuterad."

Wirténs bok skapar intresse och engagemang kring en kontroversiell publicist. När Per Ahlmark 1992 hade samlat ett antal av Tingstens texter i boken *Tyranniet begär förtroende*, recenserades utgåvan av Karl Vennberg i radions OBS! Tingstens värste vedersakare från åren under "tredje ständpunktsdebatten" medgav utan omsvep, att den gamle motståndaren i DN tveklöst måste räknas som 1900-talets främste publicist. Bedömningen var generös och rättvis. Historiskt och allmänpolitiskt intresserade av en yngre generation som närmare vill lära känna denne briljante skribent kan med fördel börja sin läsning med *Tyranniet begär förtroende*.

Vill man få inblick i komplexiteten i Tingstens person och öde, är Wirténs bok en utmärkt handledning. De mörka underströmmarna som sköljde genom Tingstens liv och fördystrade så många dagar med misantropi och själväckel är här åskådligt skildrade. Mitt i den hänförande Medelhavsbukten mellan Roquebrun och Menton tilldrog sig vissa dagar ett svart drama, som vare sig sprit eller tabletter kunde komma till rätta med. Glädjande nog tycks den

hemsökte få upprättelse som författare 40 år efter sin död på annandagen 1973. De som nedvärderat hans betydelse som opinionsbildare och debattör har anledning att lägga undan knivarna de avsett att sätta i ryggen på honom. Wirtén har med en lysande bok fäst uppmärksamheten på en publicistisk insats som fortfarande har kraft nog att väcka engagemang både genom sin uppriktighet och sin sanningssträvan.

Olof Hägerstrand

**BIRGITTA RENGMYR
LÖVGREN**
"Vår vänskap når öfver tidens gräns"
**Mystikern från Kumla, Anders
Collin 1754–1830**

Åkersberga, TEMAMET, 2013. 112 s., inb.,
illustr., personreg., litteraturlista.

Religiösa mystiker kan födas och framträda i de mest skilda miljöer – enligt religionshistorikern Carl-Martin Edsman till och med i Vällingby. Varför då inte också i Kumla? Om en dylik på den orten, eller åtminstone med rötterna därstädes, har teologie doktorn och prästen Birgitta Rengmyr Lövgren skrivit en bok (vars udda titel utgör ett citat från bokens föremål). Rengmyr Lövgren är en flitig personhistorisk skribent, inte minst efter avgången 2004 från aktiv prästtjänst. Senast skrev hon om Nils Quensel och dessförinnan om bland andra Lydia Wahlström och Emanuel Linderholm. Sina egna rötter har hon i Örebro, inte långt från Kumla.

Vem var då denne Anders Collin? Han föddes 1754 i bondbyn Byrsta ungefär där Kumlafängelset nu breder ut sig. Fadern var hemmansägare och modern "af from slägt", dotter till en klockare. Om barndom och uppväxt är föga känt. Som sjutton-åring flyttar han 1771 till Stockholm, där han får anställning som gesäll i fabrikören Abraham Remahls sidenväveri på Söder.

Ehuru själv ej särdeles välbeställd hjälper Collin fattiga och sjuka i omgivningen med pengar och mat och får därvid sin arbetsgivares stöd. Detta stöd tycks kvarstå även när Collin börjar predika för mindre grupper i eget eller andras hem. Budskapet är närmast radikal-pietistiskt och starkt kritiskt gentemot kyrka och prästerskap liksom mot den världsliga överheten. Men det bar också, enligt Edvard Rodhe, "den utpräglade mystikens kännetecken" med "den invärtes människans uppgående i Gud" som mål. Som Tage Lindbom ofta underströk har den sanna mystiken två aspekter, den aktiva och den passiva. Collin

tycks passa väl in i detta mönster i likhet med den klassiske Mäster Eckhart. Hans direkta läromästare var dock mera sentida: Jacob Böhme, vars skrifter han både studerade och spred, samt Johan Arndt och Erik Tolstadius.

Collin kom i konflikt med det 1726 upprättade konventikelplakatet och fick 1779 en äthutning av konsistoriet med pastor primarius Uno von Troil i spetsen. Han fortsatte emellertid oförtrutet sin prediko-verksamhet och arresterades 1780 men frisläpptes genom arbetsgivarens ingripande. Enligt författarens skildring skulle därefter von Troil i november 1781 brevledes ha förmått överståthållare Sparre att på nytt frihetsberöva Collin tillsammans med några medbrottslingar men att då ingen mindre än kungen, Gustaf III, ingrep. Med hänvisning till sitt då nyligen framlagda toleransedikt befallde han att fångarna skulle frigges. Pastor primarius skulle därefter ha fallit i onåd "för lång tid framåt" och förblivit "ute i kylan till den dag då han skulle installeras som biskop i Linköping". Här föreligger kanske någon form av missförstånd. Enligt tillgängliga källor hade von Troil utnämnts till biskop i Linköping redan året innan, 1780, och ny pastor primarius från 1781 var Carl Edvard Taube. Att von Troil ännu i november 1781 skulle ha varit oinstallerad förefaller mindre troligt. Vad som hände en tid framåt var emellertid att den rekordunge von Troil, knappt 40 år,

utsågs till ärkebiskop 1786. Denna exempelöst snabba befordran har tillskrivits det förhållandet att han i högsta grad åtnjöt konungens gunst.

Anders Collin framstod nu allt mer som ledare för en mer eller mindre organiserad rörelse, "Den nya secten" eller "Vännerna" med betydande anslutning i rikets båda hälfter, i väst främst i Stockholmstrakten, i öst kring Vasa och övriga Österbotten. Han sammanställde 1782 en katekes och skrev åtskilliga brev till vänner och anhängare i båda landsändarna, vilka sedan i avskrifter spreds i vidare kretsar. Breven finns till stor del bevarade i Sigtunastiftelsens bibliotek och på Kungliga biblioteket.

Vännerna samlades i smågrupper – Collin varnade uttryckligen för "stora möten" – i en lada på Söder eller i olika stödjares hem. Flertalet deltagare kom från de mindre bemedlade samhällsgrupperna men åtskilliga också från de högre skikten. Till de senare hörde skalden, riksrådet och riksmarskalken Johan Gabriel Oxenstierna liksom presidenten Carl Albrekt Rosenadler, i vars hus vid Drottninggatan man ofta möttes. Själv tilldelades Collin titeln "hofbibliotekarie" av den gynnsamt inställda hertig Karl.

Det collinska budskapet är som nämnts starkt kritiskt gentemot den "synliga" kyrkan och dess företrädare. Han hävdar att nattvarden är en måltid, ej ett sakrament. Han framhåller Guds barns frihet att av-

stå från att delta och talar i stället om ”den inre nattvarden”. Hans dopsyn är närmast baptistisk: folket skulle först läras och där- efter döpas med vatten. Han avvisar tron på köttets uppståndelse. Efter en person- lig troskris 1783, följd av ytterligare en sex år senare, då också förenad med kroppslig ohälsa, mildrades emellertid hans kyrkokri- tik betydligt.

Vad som i det närmaste knäckte rörelsen var en teaterpjäs, skriven av komedieförfat- taren C. M. Envallsson, i vilken Collin och hans krets hänades och utpekades som bedragare. Den uppfördes (utan angivet årtal) på Eriksbergsteatern och senare även vid hovet, och bidrog till Collins kriser och till att vännernas skara decimerades.

Collin hade 1781 ingått förlovning med bruksägardottern Loretta Ihre från Hang- var på Gotland. Efter år av tvivel på om äktenskap var förenligt med hans uppgift som andlig vägledare och själasörjare, vig- des de båda 1789 av prästen Pehr Tollesen, vilken senare också döpte deras barn, av vilka två söner blev präster liksom senare en dotterson. Collin förvärvade 1797 ett hus på Söder, där han under sina sista två decen- nier bedrev skolverksamhet, Han avled 1830, samma år som hustrun och yngste sonen. Familjegraven finns på Katarina kyrkogård. Huset har senare rivits men återuppförts på Skansen som sparbankshus.

Anders Collin är tidigare omskriven bland annat i SBL. Rengmyr Lövgrens bok

har som biografi betraktad en något löslig disposition och man är ibland oklar över var i kronologin man befinner sig. Den ger emellertid en välskriven, väldokumen- terad och intresseväckande skildring av en egenartad andlig ledare. Författaren lyckas spinna trådar från Collin fram till nutid och då till och med sin beundrade Nils Quensel. I vår tid är han väl tämligen bortglömd men – om man ska tro *Allers illustrerade konvers- tionslexikon* från 1903 – med lärjungar, ”col- linianer”, i vår gamla östra rikshalva så sent som kring sekelskiftet 1900. Collin är också omnämnd av Nils-Erik Villstrand i det om- fattande verket ”Finlands svenska historia”, del 2 (2009).

Att den ofta citerade Hedvig Elisabeth Charlotta är identisk med hertig Karls hustru och sedermera Karl XIII:s drottning Charlotta förutsätter författaren tydligen som känt – liksom Karl XII:s dödsår – vilket väl läsaren får uppfatta som komplimanger.

Dagligt Allehanda av den 30 januari 1782 uppmanade Samfundet Pro Fide et Christianismo att ge ut en skrift för att bemöta de collinska villfarelserna. Nu bidrar detta samfund i stället till utgivningen av föreliggande skrift – en övervägande sympatisk skildring av sidenvävaren, sekt- ledaren och mystikern Anders Collin.

S. Gunnar Edlund

MATS RHODIN & ANNIKA
ÖHRNER (RED.)

Att alltid göra och tänka det olika.

Siri Derkert i 1900-talet

Stockholm, Kungl. biblioteket, 2011, 303 s.
illustr.

Att alltid göra och tänka det olika heter en bok om Siri Derkert som kom ut för en tid sedan. Den är frukten av ett samarbete mellan Kungliga biblioteket (KB) och Moderna Museet, som hade en stor utställning med Siri Derkerts konst. Från KB:s sida utgick projektet från organiserandet av Siri Derkerts personarkiv som donerades tillsammans med hennes son Carlo Derkerts arkiv 2009. Här finns brev, manuskript, anteckningar, resedagböcker, fotografier och dessutom material från en rad av de organisationer som Siri Derkert engagerade sig i: Fogelstad, Svenska Kvinnors Västerförbund, Konstnärernas Riksorganisation. Därtill har arkivet försetts med pressmaterial och ljudupptagningar. Det är således ett mycket rikt material som arkiverats och som i *Att alltid göra och tänka det olika. Siri Derkert i 1900-talet*, (red.) Mats Rhodin & Annika Öhrner (Kungliga biblioteket 2011) nu också börjat att beforskas.

Ansvarig för projektet har Annika Öhrner varit. Det är ett faktum att antologier som baseras på konferenser inte alltid gör sig som böcker, men boken om Siri Derkert tillhör undantagen. Kanske just för att forsknings-

materialet – arkivet och personen Siri Derkert – är så sammanhållet. Siri Derkert föddes 1888 och levde således hela sitt liv under det omvälvande 1900-talet. Världskrig, kvinnoemancipation och en enorm förändring av folks vardagsliv var delar av hennes liv. Boken innehåller således flera intressanta bidrag. Annika Öhrners eget bidrag om själva arkivet med bland annat bilder på Derkerts anteckningar i den statliga utredningen om familjeliv och hemarbete från 1947.

Som en illustration av 1900-talets utveckling av kvinnors rättigheter fungerar också historikern Helena Bergmans bidrag om Siri Derkerts eget familjeliv. Tre barn,

med två olika fäder – samtliga födda utom äktenskapet – satte henne i en utsatt position. Sin ovilja mot att gifta sig har hon själv förklarat med hänvisning till kvinnors rättigheter. Sin första kärlek Valle Rosenberg träffade hon och fick barn med innan lagen ändrades så att också gifta kvinnor kunde behålla sin myndighet. Samtidigt visar Bergman att det inte heller var riktigt så enkelt. Det fanns en rad omständigheter som höll henne utanför äktenskapet – på samma sätt som det till slut var samhällsliga omständigheter som fick henna att några år senare gifta sig med Bertil Lybeck, pappan till hennes två yngre barn. Då var emellertid förhållandet i princip redan över, men giftermålet bidrog till att både göra hennes och barnens sats säkrare.

Intressant är också att Derkert valda att föda alla sina barn i löndom. Även om utomäktenskapliga barn var långt ifrån accepterade, var de ändå för många ett faktum, och bortom det officiella fanns det möjligheter att föda barn i hemlighet, placera dem i fosterhem och vid lämpligt tillfälle flytta hem dem som "fosterbarn". Siri Derkert var varken den första eller enda

som utnyttjade den möjligheten. Detta var emellertid något som hon själv aldrig senare kommenterade, vilket hon gjorde med till exempel sina äktenskap. Som Helena Bergman påpekar har det att göra med det senare 1900-talets syn på både moderskapet och barnen. En mor lämnar inte sina barn, och det beteende som var accepterat under det tidiga 1900-talet, hade blivit helt oacceptabelt under det senare seklet.

Detta är inte de enda tankeväckande bidragen. Inte minst Martin Gustavssons analyser av säkerhetspolisens uppgifter om Siri Derkert bör nämnas. Gustavsson fick under vissa villkor rätt att undersöka arkivet och bara historien om undersökningen är värd sin tid. Att den dessutom bidrar till att bredda bilden av Derkert gör den inte mindre läsvärd.

Sammanfattningsvis så visar denna antologi att biografier i denna tid av ett biografiskt överflöd, inte alltid måste skrivas av en författare, eller med ett strikt kronologiskt perspektiv. Det går att som i denna antologi vara flera skribenter med skilda utgångspunkter.

Jenny Björkman

EMMA ROTHSCHILD

**The inner life of empires:
an eighteenth-century history**

Princeton: Princeton University Press, 2013
[2011]. 483 s.

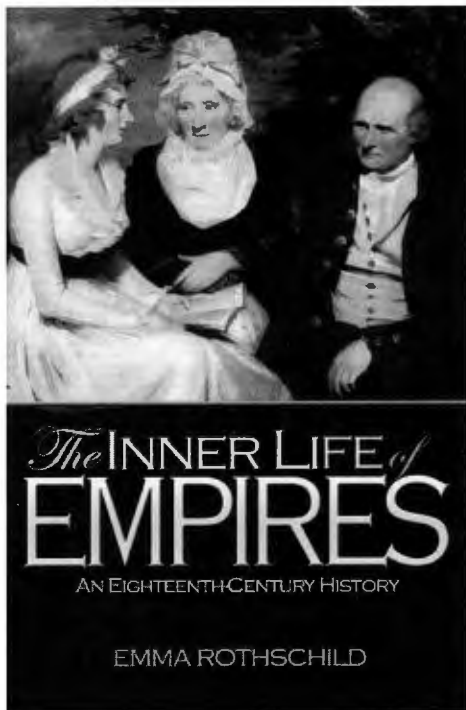
Likt många andra gamla kolonier bär många av samhällena på den sydamerikanska ön Grenada namn från moderlandet. Av speciellt intresse är byn Westerhall. Efter att britererna erövrat ön under sjuårskriget tog en viss Alexander Johnstone över och drev en sockerplantage, en plantage han döpte om efter det brittiska gods där han själv växte upp och som fortfarande heter så. Att Alexander Johnstone ens hamnat i Karibien var ett resultat av Storbritanniens expansion där arméer, nybyggare, handelsmän, slavar och idéer färdades runt klotet. Om detta, sett genom sju bröders och fyra systrars liv vill Emma Rothschild – professor i historia vid Harvard – berätta.

Rothschild har försökt skriva om det inre livet hos denna talrika och kringresande syskonskara och deras omgivning; deras tankar, idéer och uppfattningar om sig själva, upplysning, ekonomi, och det brittiska imperiet. Många levde dramatiska liv. Tre av bröderna bedrev handel i Indien, en av systrarna stödde Bonnie Prince Charlies misslyckade uppror och flera hamnade i Nordamerika. Uppväxta under knappa förhållanden slutade två av bröderna sina dagar

som rika. Med sin förmögenhet sponsrade de sina egna och andra bröders karriärer i det brittiska parlamentet; mellan 1768 och 1805 befann sig alltid någon i brödraskaran i underhuset. Där var de delaktiga i debatter kring slaveri, de indiska undersåtarnas mänskliga rättigheter och om de amerikanska kolonierna hade rätt till sin frihetskamp. Samtidigt befann sig systemen Betty hos föräldrarna och fungerade som den absolut viktigaste informationsnoden i familjens nätverk.

En av bokens styrkor att den ofta lyckas normalisera när en mer sensationellt lagd författare nog fokuserat på det aparta. Som Rothschild flera gånger påpekar var familjens livsöden spännande men samtidigt inte unika. Det brittiska imperiets expansion bars på ryggen av otaliga soldater, officerare, slavar, handelsmän och deras familjer. Boken har också fått ett varmt mottagande – mitt recensionsex tillhör den femte upplagan – och kompletteras av en snygg hemsida, där man bland annat kan se utdrag ur använt källmaterial.¹ Själva boken saknar dock både en redovisning av använt källmaterial som en utförlig diskussion kring vad det använda källmaterialet faktiskt säger. Inte heller finns det något litteraturregister.

Rothschild har i viss mån uppvägt detta med ett utförligt notande. Hennes resultat vilar på ett gediget källanvändande och nästan varje kapitel har mer än 200 slutnoter. Samtidigt hade Rothschild tjänat på

att vara mer kritisk mot sina källor. Ett bra exempel på detta är beskrivningen av John Johnstone. Han var den tredje yngsta sonen i familjen och gjorde karriär i det ostindiska kompaniet men var 1765 tvungen att lämna Indien på grund av konflikter med arbetsgivaren. Han spenderade sen flera år i processer med sin nemesi i Indien, John Clive, och sin förra arbetsgivare. Kampen drevs även av John och hans bröder i parlamentet och deras kampanj var tydligen så nitisk att Clive tog livet av sig.

I boken beskrivs uppgörelsen oftast

ideologiskt och bröderna Johnstone som förkämpar för de indiska invånarnas rättigheter.² Samtidigt verkar det ha funnits mer än rent ideologiska motsättningar vilket en snabb googling också pekar på. På www.historyofparliament.org, en sida sponsrad av det brittiska parlamentet och dedikerad till dess historia, står bland annat följande om John Johnstone:

A shrewd and unscrupulous business man, profitably engaged in private commerce, he resented the loss of privilege incurred by the Company's proposals to regulate the inland trade, and was a leader in 1763 of the rebels in the Bengal council who ... helped to create a situation leading to the outbreak of hostilities.³

Stridigheterna som nämns stod mellan kompaniet och de muslimska härskarna i området, där John Johnstones finansiella intressen blev lidande. Detta kan alltså till och med ha fått honom att inledningsvis ställa sig på samma sida som de lokala motståndarna till det Ostindiska kompaniet. En mer sammanvägd analys hade tagit hänsyn till detta.

Detta visar också på det problematiska i Rothschilds ansats att skriva en makrohistorisk mentalitetshistoria med några få personers inre som huvudsaklig utgångs-

punkt. Hon använder nämligen ofta deras offentliga uppträdanden och deras agerande som belägg för mentala föreställningar utan att kontextualisera. Läsaren får ofta bara ta del av de ögonblick som ligger i linje med den större historien och de ofta blodfattigt beskrivna människorna tenderar att hamna i skuggan av en berättelse om idéerna de eventuellt hyste.

Emellanåt klumpas till och med alla familjemedlemmar ihop till en och samma organiska enhet. Då är det genusperspektivet som mest får stryka på foten. I en typisk formulering skriver Rothschild "The history of the Johnstones has been a series of scenes or episodes in an unsettled world."⁴ Ja, fast tre av systrarna blev kvar på de brittiska öarna medan en temporärt flyttade till Frankrike; knappast vilda västern. Bröderna spelar huvudrollen, systrarna står åt sidan.

Rothschild har försökt skriva en kollektivbiografi som ska berätta om något större än de skildrade personerna. I sin iver att framhäva vissa idéer och mentaliteter som präglade 1700-talet faller personerna emellertid ofta bort. Speciellt systrarna blir passiva åskådare. Att boken fått ett sådant bejublat genomslag är positivt då boken visar att en historiker inte bara behöver berätta sensationella historier. Kvaliteten på källgenomgång och genusperspektiv grumlar dock denna framgångssaga.

Martin Almbjär

Noter

1. <http://www.fas.harvard.edu/~histecon/inner-life/>
2. Se Rothschild, 2011, bland annat s. 70f, 75, 80-87, 145-147.
3. <http://www.historyofparliamentonline.org/volume/1754-1790/member/johnstone-john-1734-95>.
4. 263.

TOMAS LIDMAN

Dagboken som konst. Svenska konstnärsgästböcker under hundra år

Stockholm: Atlantis, 2013. 128 s.

Att, som Tomas Lidman nu gjort, skriva om dagboken som konst är ett nytt grepp. Skriftens författare betecknar sig som konstbyråkrat – han är ordförande för Konsthögskolan. Ett yrkesliv som arkivman och biblioteksman ger honom särskilda förutsättningar att bedöma särarten hos de alster han studerar. Han är noga med att betona att det inte är de konstnärliga kvaliteterna han granskar. Lidman har gått tillväga på ett annat sätt när han undersökt vad ett antal författare bland 1900-talets bildkonstnärer anförtrott sina dagböcker. Det rör sig om texter likväl som teckningar eller färgläggningar. De tio som fört de dagböcker som Lidman kunnat ta del av är med ett undantag män, något som han själv skyndar att beklaga.

Lidman betraktar likheter och skillaktigheter hos dagboksskrivarna i deras hantering. Några skriver dagböcker under ett antal år och slutar sedan medan andra för dagbok nästan intill sista levnadsdagen. Åtminstone en av dem går systematiskt till väga och grupperar sina dagböcker i årgångar och redigerar till och med ett personregister när året är fullbordat.

Dagböcker utgör ett mer eller mindre omformat material – Lidman är en uppmärksam granskare. En amerikansk forskare inom området har gett Lidman impulser. Konstnärernas motiv för att skriva skiljer dem givetvis åt.

Dagboken är ofta något som man för med sig på resor. Den får ta hand om intryck och upplevelser som kanske kan användas i den planerade konstnärliga verksamheten. Andra har använt dagboken för att rannsaka sig själva. Karl Nordström (1855–1923) är stämningmålare men det är dramatiska händelser ute i världen som tar plats bland hans anteckningar. Anders Zorn (1860–1920) kan skriva med god självkänsla och gör det för att rättfärdiga sig själv. Men Zorn blir tidigt trött efter ett hektiskt liv och slutar skriva då han är 53 år. Zorns anteckningar är oredigerade. Lidman noterar att Zorn aldrig tycks ha läst om vad han en gång skrivit. Anteckningarna har getts ut i sen tid två gånger med olika utgivare.

Ragnar Sandberg (1902–1972) var länge professor vad akademien och utvecklades under åren med dagboken till en konstteoretiker. Hans omsorgsfulla anteckningar är delvis utgivna postumt. Gösta Werner (1909–1989) skildrar erfarenheter av livet till sjöss – han hade varit sjökaptan. Werners virila framtoning spåras bland hans efterlämnade notater eller förstudier till konst. Hos Werner och andra konstnärer har Lidman

kunnat blicka in i skapelseprocessen. Icke desto mindre har Lidman funnit att det är ovanligt att författare till monografier över enskilda tar upp och granskar dagboksanteckningar bland förberedelserna för de konstnärliga uttrycken.

Roland Svensson (1910–2003) både ritade, målade och skrev. Hans illustrerade bokverk om skärgård och natur gör dem efterfrågade av samlare. Han ederade ett urval av sina dagböcker i faksimil. Gösta Gierow (1931–2011) växte upp under något ovanliga omständigheter som, efter vad Lidman funnit, lämnat spår i dagboksanteckningarna. Madeleine Pyk, enda kvinna och alltjämt verksam, är en reflekterande dagboksskrivare som söker sin egen identitet – här har Lidman varit en klar iakttagare av den skrivandes särart.

Dagboksförande konstnärer förändras och går under sin aktiva tid genom olika stadier som det är givande att ta del av i det material som Lidman blickat in i. Han tvingas lite missmodigt konstatera att den digitala dagboken kan vara på väg att ta över. Som erfaren arkivman vet han att bevarade offentliga protokoll tenderar att bli alltmer kortfattade då de reduceras till beslutsprotokoll. Arkivfynd av dagboks-karaktär torde bli så mycket mer begärliga för samhällsforskare och historiker i framtiden.

Tomas Lidmans väl illustrerade bok är inte stor till formatet men rymmer en tät text och några goda citat. Ansatsen har denna gång varit begränsad men ger utrymme för fortsatta reflexioner över ett försummat forskningsfält.

Åke Lilliestam

PER WÄSTBERG

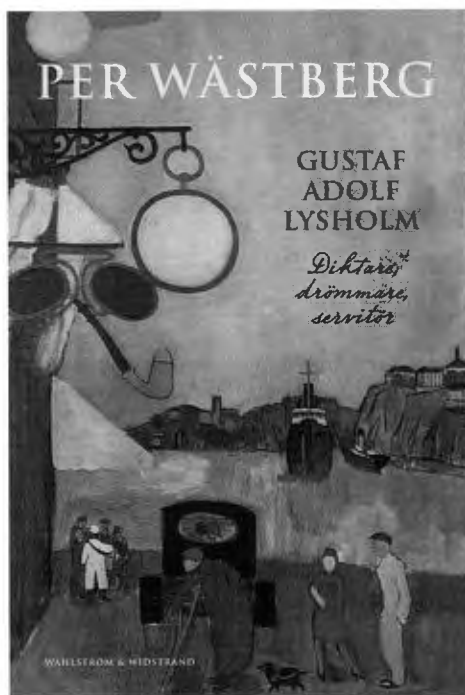
**Gustaf Adolf Lysholm: Diktare,
drömmare, servitör**

Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2013.
432 s., personreg., inb.

Per Wästbergs biografi över Gustaf Adolf Lysholm är i lika grad en tolkning av ett litterärt landskap som berättelsen om en säregen och sårbar personlighet. Lysholm debuterade som poet under det romantiska 1950-talet men kände sig därför inte alls befryndad med tidens litterära typologi. Svalget mellan honom och den poetgeneration som under det nya decenniet utvecklade ett stämningmåleri som låg dagsmarscher från de ångestmotiv och den svårtyddhet som dominerat under krigsåren och närmast därefter förblev ändå oöverbryggligt. Till viss del handlade det om ålder och livserfarenhet, men i ändå högre grad om läggning och karaktär. Född i storstreckens år 1909 hade Lysholm vid debuten med *Näktergalarnas bur* (1953) hunnit prova på en del som givit honom andra kunskaper än dem som läroverk och universitet förmedlar. Son till en biografägare hamnade han för egen del i restaurangnäringen som servitör och hovmästare. På dåtidens klassiska krogar i Stockholm med omnejd hade han kryssat mellan bord på Rosenbad, Saltsjöbadens hotell, Stallmästaregården, Cecil, Hasselbacken,

Bellmansro, Ambassadeur, Grand, Trianon, Riche, Berns. Sista åren av sitt arbetsliv serverade han på Östra stations restaurang. Åren 1934–37 var han *dining room steward* på Svenska Amerikalinjens Gripsholm och Kungsholm. Båtarna korsade Atlanten två gånger i månaden. På vintern kryssade fartygen i Västindien och längs Sydamerikas kust.

Som steward samlade Lysholm intryck av människor från olika samhällsklasser och med varierad klassbakgrund. Storslagenhet varvades med snikenhet och beräkning. Som tjänande person skulle han under ett

långt arbetsliv uppleva hur andra människor med förakt och nedlåtenhet bemötte den personal som gjorde allt för att de som gäster skulle trivas med tillvaron. Sådana erfarenheter satte djupa spår hos en överkänslig människa. Ärren blev kvar.

Lysholms barndom var fattig. Fadern dog 1922 när pojken var tretton. Den älskade modern Theresia hade hädanefter att sörja för fem minderåriga barn. Gustaf Adolf var född på Linnégatan men familjen flyttade senare till Skeppargatan. Från 1935 till sin död 1989 bodde Lysholm i en lägenhet på andra våningen på Regeringsgatan 76. Fram till hennes död 1950 delade han bostad med mamman. Femårig folkskola utgjorde grunden för hans bildningsgång. Som språkbegåvad person lärde han sig engelska, franska och tyska, även en hel del latin och italienska. Under senare år gav han sig i kast med ryska. Dagdrömmar blev från tidiga år pojkens möjlighet att upprätta en annan och rikare verklighet. Lysholms homoerotiska läggning gjorde honom extra sårbar. Homosexuella handlingar var i Sverige straffbelagda fram till 1944. Homosexualitet rubricerades som "psykiatrisk sjukdom" fram till 1979.

Både till följd av sexuell läggning och djuprotat främlingskap inför samhälle och samtid föredrog Lysholm att leva i socialt utanförskap. Han uttryckte inga politiska värderingar, deltog inte i någon samtidsdebatt, umgicks inte med författar-

kolleger. Wästberg lyckades närma sig Lysholm, sedan denne 1970 tilldelats Svenska PEN-klubbens Bernspris och Wästberg i egenskap av Svenska PENs ordförande figurerat som ceremonimästare. Under promenader på Östermalm och ut på Djurgården blottade den enstörige för Wästberg delar av sin personlighet och sin tillvaro. Bägge hade de besattheten inför det förgångna Stockholm som gemensam nämnare. Lysholm hade under sitt liv i fantasin byggt upp en egen huvudstad, med särskild inriktning på Östermalm. I det gamla Ladugårdslandet – fram till 1885 namnet på den stadsdel som därefter kallades Östermalm – hade Lysholm skapat en egen poetisk världsdel. Med hjälp av gamla Stockholmskartor, kalendrar och ett fenomenalt minne hade han format en inre geografidärord, stämningar och bilder var viktigare än historiska realiteter. Det inre livet gavs primat i förhållande till den konkreta världens påträngande hotfullhet.

Också i Wästbergs fall spelar ett förgånget Stockholm en viktig roll inom ett författarskap, även om i hans fall inte staden som sådan givit anledning till utmanande otidsenlighet eller samtidsförakt. Utgående från ett sparsmakat källmaterial har Wästberg åstadkommit en trovärdig och poetiskt rik genomlysning av Lysholm som gestalt och diktare. Genom att föra in material och *Lesefrüchte* från sitt egen bildningsgång till-

för han många historiskt intressanta data om en stad som genom ovisa beslut berövats mycket av sin förgångenhet. Att promenera genom det försvunna Stockholm i dessa lärda och välformulerade herrars sällskap är berikande och inte så litet sorgesamt, när man betänker hur rasande snabbt nervtrådar till det som en gång var slitits sönder.

Olof Hägerstrand

Medarbetare i detta nummer

- Karin Hassan Jansson Docent, verksam som lektor på Historiska institutionen, Uppsala universitet. Hennes forskning har framför allt handlat om genusrelationer i det tidigmoderna Sverige. Jansson har bland annat skrivit om synen på våldtäkt, föreställningar om manlighet och våld. Just nu forskar hon om pigors arbete och arbetsvillkor.
- Ander Björnsson Publicist. Fil.dr h c, Göteborgs universitet. Har skrivit böckerna *Förvalta framtiden. Bostäder och byggande i Sundbyberg under fem decennier (1997)*, *I kunskapens intresse. Saco:s första sex decennier (2007)* och *Organisationen som skapade en profession. Nedslag i FSA:s och de svenska arbetsterapeuternas historia (2012)*. Utkommer 2014 med en idébiografi över författaren Joseph Roth.
- Sven Bjerstedt Universitetslektor i musik vid Teaterhögskolan i Malmö, Lunds universitet. Han utgav 2006 en biografi över den finsk-amerikanske musikern och kompositören Einar Swan (1903-40), nätpublicerad av Swedish Finn Historical Society. Våren 2014 lägger han fram doktorsavhandlingen *Storytelling in jazz improvisation*.
- Per Gunnar Edebalk Professor i socialt arbete vid Socialhögskolan, Lunds universitet. Har forskat om socialförsäkringarna under 1800- och 1900-talet, och även intresserat sig för äldreomsorgens ekonomi och organisation. Senast medverkade han i *Vägar till välfärd: Idéer, inspiratörer, kontroverser, perspektiv (2013)* både som skribent och redaktör (tillsammans med Hans Swärd och Eskil Wadensjö).
- Patrik Lundell Docent i idé- och lärdomshistoria, verksam som universitetslektor i mediehistoria vid Institutionen för kommunikation och medier, Lunds universitet. Har bland annat forskat om redaktörsideal under 1700- och 1800-talen och om den svenska pressens legitimitetssträvanden. För närvarande är han främst engagerad i ett projekt om svenska protyska intellektuellas nätverk, idealbildning och kunskapsimport kring andra världskriget.

- Fredrik Holmqvist Doktorand i historia med didaktisk inriktning. Verksam vid institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet. Han arbetar med en avhandling med arbetstiteln Populärhistoriens tjusning och kraft. Peter Englund och Herman Lindqvist i svensk historiekultur cirka 1988–1995.
- Olof Hägerstrand Fil.dr i idé- och lärdoms historia, har förutom avhandlingen *Jun-tan som realitet och hörsägen* (1995), utgivit essäantologin *Vinghästen* (1984), tillsammans med Harry Järv och essäsamlingen *Röster från källarvåningen* (1990) samt *Isbränning* (2004). Under senare år har han publicerat rosadiktsamlingar. Var redaktör för PHT 1998–2004.
- S. Gunnar Edlund Pensionerad överläkare och klinikchef inom geriatriken. Har redigerat smärre personhistoriska skrifter och medverkat med artiklar och recensioner i PHT samt därutöver i *Läkartidningen*, *Nya Wermlands-Tidningen* och *Fritt Militärt Forum*.
- Martin Almbjär Doktorand i historia vid Umeå Universitet. Skriver en avhandling om det politiska samtalets sociala bredd på frihetstiden, studerat genom suppliker inlämnade till ständerna. Allmänt intresserad av politisk och social historia.
- Åke Liliestam Fil.dr i idé- och lärdoms historia, i:e bibliotekarie vid KB, biblioteksråd vid Göteborgs universitet 1983 och överbibliotekarie vid Karolinska institutet 1986–1990. Redaktör för PHT 1973–1980.

Personregister

A

Acerbi, Giuseppe, italiensk reseskildrare (1773–1846)	115
Ahlberg, Alf, filosof, författare (1892–1979)	187
Ahlmark, Per, politiker (FP) författare (f 1939)	226
Andersson i Näs, Lars, bonde	137–159
Andersson, Abraham	105
Andersson, Gunnar, direktör	89
Andersson, Karl-Einar	90
Andersson, Lars, bonde	137–159
Angermannus, Abraham, ärkebiskop (f. ca 1540)	105–107
Anttonen, Erkki, forskare	118
Arndt, Johan, teolog, reformator	227
Arnoldson, K. P., pascifist, politiker m.m. (1844–1916)	178
Arvidsson, Karl Axel, journalist	87
Atterbom, Daniel A, författare (1790–1855)	213
Aurelius, Markus, kejsare	104
Ax:son Johnson, Axel, skeppsredare (1844–1919)	101

B

Bääth-Holmberg, Cecilia, förf. (1857–1920)	16, 17
Bambach, Charles, historiker	27
Baudou, Evert, prof. arkeologi, (f. 1925)	119
Beiser, Frederick C, prof. filosofi, (f. 1949)	38
Berg, Christian, konstnär	86
Bergegren, Hinke, socialistisk politiker (1861–1910)	108
Berggren, Henrik, svensk historiker f. 1957	19
Bergholtz, Ralph, konstnär (1908–1988)	83–98
Bergman, Helena, svensk historiker	230
Bergman, Ingmar, filmregissör (1918–2007)	124, 125
Beskow, Bernhard von, författare, publicist (1796–1868)	178
Bexelius, Ernst, socialstyrelsens GD (f. 1900)	203
Biloul, Louis, konstnär (1874–1947)	86
Bjerén, Eke, konstnär (1943–1999)	91
Bjørnson, Bjørnstjerne, norsk författare (1832–1910)	16
Björnsson, Björn, byggmästare	161
Björnsson, Nils, fackligt aktiv vid järnvägen 159–167	
Blomqvist, Axel, pedagog	16
Blücher, Wipert von, tysk diplomat (1883–1963)	117
Bobrikov, Nikolaj, rysk militär, politiker (1839–1904)	115

Böhme, Jacob, tysk religionsfilosof (1585–1624)	227
Bokholm, Sif, författare	14
Bondesson, August, folklivsskildrare (1854–1906)	171
Bonnie Prince Charlies, Charles Edward Stuart, tronpretendent (1720–1788)	232
Bonnier, Tor, bokförläggare (1883–1976)	224
Boström, Christopher Jacob, filosof (1797–1866)	168, 174, 179, 181, 187
Bourdieu, Pierre, fransk sociolog (f. 1930)	222
Bourignon, Antoinette de, religiös mystiker (1612–1680)	213
Bramsnæs, C.V. dansk politiker (1879–1975)	194
Brazda, Jan, tjeckisk konstnär (1917–2011)	85, 88, 90, 92, 96
Brundin, Tomas, arkivarie	12
Brusewitz, Axel, skytteansk prof. (1881–1950)	106
Buchman, Frank, präst, väckelseledare (1878–1961)	117
Börtz, Sven, konstnär (f. 1940)	91
Böttiger, C. W., litteraturhistoriker, prof. (1807–1878)	170

C

Carleson, Per, make t. Karin Stenbeck	65
Carlsson, Bo Göran, forskare	99
Carlsson, Stig, konstnär	90
Charlotta, Hedvig Elisabeth, drottning	229
Collin, Anders, mystiker	227–229

D

Dahlström, Kata, politiker, författare (1858–1923)	108
Derkert, Siri, konstnär (1888–1973)	230–232
Dilthey, Wilhelm, filosof (1833–1911)	28, 32
Donner, Jörn, författare m.m. (f. 1933)	124–126
Dostojevskij, Fjodor, författare (1821–1881)	223
Drougge, Erik, tjänsteman (f. 1896)	45–52
Drougge, Gustaf Adrian, sjökaptan	45

E

Eckhart, Mäster, filosof, teolog (1260–1322)	227
Edison, Thomas Alva, uppfinnare (1847–1931)	172
Edsman, Carl-Martin, prof. religionshistoria (1911–2010)	227
Ehrensverd, armechef	65

Personregister

Eidem, Erling, ärkebiskop m m (1880–1972) 103
 Ekman, Carl Gustaf, politiker (1872–1945) 198
 Ekström, Alfred Herman, grosshandlare 15, 16
 Elmér, Åke, rektor socialhögskolan m.m. (1910–2001) 197
 Envallsson, C. M., författare 228
 Erickson, Amy Louise, historiker Cambridge 143
 Erik XIV 107, 108
 Erlander, Tage, statsminister (S) m.m. 51, 113, 193, 226
 Ers, Andrus 35
 Ersdotter, Annika, piga 137–159

F

Fénélon, François, fransk ärkebiskop (f. 1651) 221
 Fichte, Johan Gottlieb, filosof (1762–1814) 174, 179
 Fiebranz, Rosemarie, svensk historiker 139
 Fisher, Randi, konstnär (1920–1997) 83–98
 Forsberg, Nils, konstnär 86
 Forsslund, Karl-Erik, författare, folkbildare m.m. 19
 Frångsmyr, Tore, svensk prof. vetenskapshist. (f. 1958) 34
 Friesz, Othon, konstnär (1879–1949) 86
 Friis, Torsten, svensk general (1882–1967) 60, 62

G

Gadamer, Hans-Georg, filosof (1900–2002) 26
 Gambetta, Léon, fransk statsman (1838–1882) 172
 Geijer, Erik Gustaf, historiker m.m. (1783–1847) 118
 Gide, André, fransk diktare (1869–1951) 224
 Gierow, Gösta, konstnär (1931–2011) 236
 Gill, Katarina, konstnär 97
 Gjørwell, Carl Christoffer, publicist (1731–1811) 213, 214
 Goebbels, Joseph, nazistisk politiker (1879–1945) 101
 Goltz, Rüdiger von der, tysk militär (1865–1946) 117
 Gräslund, Bo, prof. arkeologi (f. 1934) 121
 Gropius, Walter, arkitekt (1883–1969) 95
 Grundtvig, Nikolaj Fredrik Severin, dansk präst, politiker m.m. (1783–1872) 16
 Gulin, Eelis, biskop Finland (1893–1975) 117, 118
 Gummeson, Per Egon, företagsledare m.m. (f. 1893) 89
 Gustav III 106, 227
 Gustaf V 16, 105
 Gustav Adolf 105

Gustav Vasa 105
 Gustavsson, Martin, svensk historiker 231
 Gyllenstjerna, Christina, makthavare, änka efter Sten Sture d.y. död 1559 213

H

Hadenius, Stig, historiker m.m. (1931–2010) 103
 Hägerström, Axel, filosof (1868–1939) 32
 Hao Trinh, flykting 99–100
 Haralds, Hjalmar, författare m.m. (1876–1931) 31
 Hardwick, Julie, amerikansk historieprof. 150
 Harnesk, Börje, svensk historiker 138, 145, 150, 151
 Haslum, Rolf, svensk historiker 12
 Hayes, Rutherford B., amerikansk politiker (1822–1893) 172
 Hedenius, Ingemar, prof filosofi (1908–1982) 224
 Hedin, Sven, upptäcktsresande (1865–1952) 101, 102
 Hedlund, Sven Adolf, liberal publicist, (1821–1900) 171
 Hedvall, Björn, arkitekt (1889–1982) 91
 Hegel, Friedrich, filosof (1770–1831) 29, 179, 187, 188
 Hellstedt, Svante, legationsråd 42
 Hemmer, Jarl, finsk författare (1893–1944) 115, 116
 Henriksdotter, Johanna, piga 142
 Hildebrand, Bengt, historiker (1893–1964) 208
 Hildebrand, Hans, riksantikvarie m.m. (1842–1913) 120
 Hitler, Adolf, diktator, nazistledare 101
 Holm, Åke, konstnär 87
 Holmberg, Paul Elis, skald (f. 1850) 170, 171
 Holmberg, Teodor, samhällsdebattör m.m. (1853–1935) 15–17, 20
 Höök, Marianne 87
 Hugo, Victor, författare (1802–1885) 172
 Hvalgren, Emanuel, filosof 167–191

I

Iggers, Georg G., historiker (f. 1926) 26, 31, 35
 Inghe, Gunnar, prof. socialmedicin (1910–1977) 78

J

Jacotot, Joseph, fransk pedagog (1770–1840) 221–222
 Jangfeldt, Bengt, svensk författare 103
 Jarlert, Anders, prof. kyrkohist. 103–106
 Jensen, Alfred, Ottars make 112
 Johan III 108

Personregister

Johansson, Barthold, skald 170, 171
 Johnson, Caspar, kyrkoherde i Valinge 169
 Johnstone, Alexander, plantageägare 232
 Johnstone, John, son t. Alexander 233
 Jonasson, Jöns, far t. E. Hvalgren 169
 Jönsdotter, Sissa, piga 152
 Jonsson, Gustav, socialläkare på Skå 78
 Jönsson, Måns, bonde 140
 Jung, Helge, överbefälhavare 65

K

Källström, Staffan, idéhistoriker 95
 Karl IX 107
 Kaufmann, Angelica, konstnär (1749–1807) 213
 Kjellén, Rudolf, statsvetare, politiker m.m. (1864–1922) 18
 Klee, Paul, konstnär (1879–1940) 91
 Klingberg, Göte, litteraturvetare 11
 Klinge, Matti, historieprof. (f. 1936) 116
 Knif, Henrik, docent Åbo akademi 116
 Kock, Fredrik, se Jörn Donner 125, 126
 Kock, Karin, nationalekonom, politiker m.m. 50–53
 Kortekangas, Paavo, biskop 117
 Koselleck, Reinhart, tysk historiker (1923–2006) 26, 30, 38
 Kylhammar, Martin, prof. litt.vetenskap (f. 1954) 105, 159

L

Larsdotter, Gunilla, löskona 151
 Larsdotter, Karin, piga 137, 155
 Larson, Emanuel, tidningsman (1839–1920) 170, 171
 Larsson, Sam, ämbetsman, politiker (1883–1945) 198, 199
 Leibniz, Gottfried Wilhelm von, tysk filosof (1646–1716) 174
 Lenngren, Anna Maria, författare (1754–1817) 213
 Lidman, Tomas, riksarkivarie m.m. (f. 1948) 235
 Liedholm, Alf, konsthistoriker 96
 Liljebladh, Bertil, konstnär (f. 1920) 91
 Lindberg, Boel, musikvetare (f. 1941) 11
 Lindman, Arvid, politiker 20
 Lindroth, Ludvig, skolman (1845–1931) 14–16
 Linné, Carl von, vetenskapsman (1707–1778) 183
 Ljungdahl, Axel, flygofficer 59, 61, 62, 64
 Lönnroth, Erik, historiker (1910–2002) 29

Lundborg, Herman, rasbiolog m.m. (1868–1943) 122
 Lundgren, Alfred, politiker 171
 Lybeck, Bertil, konstnär (1887–1945) 231
 Lysholm, Gustaf Adolf, diktare m.m. 237

M

Mannerheim, Gustaf, fältmarskalk m.m. (1867–1951) 123
 Månsdotter, Britta, piga 137–155
 Martinson, Harry, författare (1904–1978) 111, 160
 Marx, Karl, filosof 31, 36
 Maza, Sarah, historiker 138, 143, 145, 150, 151
 Megill, Allan, historiker 26
 Meldrum, Tim, ekonomhistoriker 143
 Melin, K. A., diktare 19, 20
 Messenius, Johannes, författare m.m. (1579–1636) 210
 Meurling, Claes, journalist 21
 Michanek, Ernst, ämbetsman, journalist m.m. (1919–2007) 203
 Mill, John Stuart, filosof (1806–1873) 174
 Mohamed, profet (570–632) 186
 Möller, Nils, konstnär 85, 90
 Montelius, Oscar, riksantikvarie (1843–1921) 119–123
 Morris, William, konstnär 95
 Moses, profet m.m. 186
 Munthe, Axel, läkare m.m. (1857–1949) 102, 106
 Myers, David N., historiker 27

N

Newman, John Henry, oxfordrörelsen 117–118
 Nilsdotter, Paulina, hustru t. E. Hvalgren 169
 Niska, Algot, smugglare 117
 Nordahl, Gustaf, konstnär 86
 Nordbäck, Tomas, konstnär 90
 Nordenflycht, Hedvig Charlotta, (1718–1763) 213
 Nordenskjöld, Bengt, stabchef flygvapnet 61
 Nordin, Svante, idéhistoriker prof. (f. 1946) 33
 Nordström, Karl, konstnär (1855–1923) 235
 Nordström, Katarina, historiestuderande 12
 Notinis, Bo, konstnär 90
 Nyman, Valdemar, författare, präst 118
 Nyström, Anton, läkare, författare m.m. (1842–1932) 172
 Nyström, Per, historiker, politiker (S) m.m. (1903–1993) 203

Personregister

O

Oddner, Georg, fotograf, musiker m.m. (1922–2007)	87, 95
Odd, Orvar, signatur för författaren m.m.	
Oscar Patric Sturzen-Becker (1811–1869)	208
Odelberg, Axel, författare	101–103
Ojala, Kirsi, historiker	143
Olivegren, Johannes, arkitekt	90, 91, 92, 93, 96
Olson, Erik, konstnär	85, 90
Olsson, Anders, bonde	137–155
Olsson, Bertil, generaldirektör	74
Olsson, Jon, bonde	137–155
Olsson, Nils G., ombudsman	165
Oscar Fredrik (kung Oskar II)	178
Oscar II	19, 105
Ottesen-Jensen, Elise, sexualreformatör	110–113
Oxenstierna, Johan Gabriel, riksmarskalk m.m.	228

P

Palm, Victor, kommunist	70
Palmborg, Stina, författare, pedagog	12
Pascal, Blaise, filosof, matematiker m.m. (1623–1662)	180
Paul, Herman, historiker	27
Paulsson, Kajsa, musikvetare	11
Pergament, Moses, kompositör (1893–1977)	11
Petri, Laurentius, ärkebiskop	108
Platen, Mildred von, dotter t. Axel Ax:son Johnson	101
Platon, filosof (427 f.v.t.–347 f.v.t)	174
Proust, Marcel, författare (1871–1922)	224
Pyk, Madeleine, konstnär (f. 1934)	236
Quensel, Nils, jurist, statsråd (1894–1971)	227

R

Ranciére, Jacques, filosof (f. 1940)	221
Ranke, Leopold von, filosof, historiker (1795–1886)	25
Reichwald, Augusta, judisk flykting	42, 43, 50
Reichwald, Heinrich, judisk flykting	43–45, 52
Reichwald, Madeleine, judisk flykting	44–45, 52
Reimers, Lennart, prof. musikpedagogik	11
Rickert, Heinrich, filosof (1863–1936)	28–32, 36, 37
Riehl, Alois, filosof (1844–1924)	174
Riikonen, H. K., litteraturprofessor	115
Rodhe, Edvard, präst	227

Rodhe, Lennart, konstnär	84, 90–91
Rosenadler, Carl Albrekt, ämbetsman	228
Rosenberg, Valle, konstnär (1891–1919)	231
Ruin, Olof, prof. statsvetenskap	225
Ryberg, Inga, museikvinna	12
Rydberg, Viktor, författare (1828–1895)	171

S

Sandberg, Ragnar, prof. konstakademien (1902–1972)	235
Savigny, Karl von, jurist m.m. (1779–1861)	29
Schauman, Eugen, mördare	117
Schein, Harry, direktör sv. Filminstitutet m.m. (1924–2006)	125
Schelling, Friedrich von, filosof (1775–1854)	188
Schmidt, Carl, utlänningsbyråns chef	50–51
Schmidt-Phiseldeck, Kay, dansk filosof	29, 31, 36
Schopenhauer, Arthur, filosof (1788–1860)	174, 187
Schyl, Jules, konstnär	86
Segerstråle, Lennart, konstnär, professor	118
Shepard, Alexandra, historiker	145
Siegård, Per, konstnär	86
Sigfridsson, Gösta, disponent	89
Simonton, Deborah, historiker	142, 143, 152
Sjösten, Axel, sjökaptän	89
Skoglund, Fredrik, förläggare	17
Skovdahl, Bernt, idéhistoriker	29
Snow, C. P., fysiker	36
Söderberg, Nils, flygofficer	59, 62, 65
Sokrates, filosof (469 f.v.t. – 399 f.v.t)	186
Sorel, Georges, författare (1847–1922)	224
Spinoza, Baruch, filosof (1632–1677)	174, 182, 187
Staaß, Karl, liberal politiker, statsminister (1860–1915)	17, 20
Steincke, K.K., politiker (S)	194
Stenhammar, Vilhelm, tonsättare	17
Sträng, Gunnar, finansminister (1906–1992)	204
Svensdotter, Kerstin, piga	137–155
Svensson, Roland, konstnär (1910–2003)	236

T

Takman, John, läkare, politiker m.m.	67–83
Taube, Carl Edvard, pastor	228
Tegnér, Alice, tonsättare (1864–1943)	11–23
Tegnér, Torsten, sportjournalist (1888–1972)	12
Tezola, Emanuel Hvalgrens pseudonym	168

Personregister

Thorberg, Arvid, LO:s ordförande m.m. (1877–1930)	196
Thorgren, Gunilla, journalist m.m. (f. 1945)	108
Tikkanen, Henrik, författare m.m. (1924–1984)	125
Tingsten, Herbert, statsvetare, publicist, m.m. (1896–1973)	223–225
Tolstadius, Erik, präst (1693–1759)	227
Tolstoj, Lev, författare (1828–1910)	171
Troell, Jan, filmare m.m. (f. 1931)	125
Troeltsch, Ernst, teolog m.m. (1865–1923)	23, 29
Troil, Uno von, ärkebiskop (1746–1803)	227

V

Vainio-Korhonen, Kirsi, historiker	138
Vennberg, Karl, kritiker, författare m.m. (1910–1995)	226
Victoria, drottning	103–106
Villstrand, Nils-Erik, historiker	229

W

Wagner, Richard, tonsättare m.m. (1813–1883)	104
Wahlström, Lydia, historiker, författare m.m. (1869–1954)	227
Wallenberg jr, Marcus, företagsledare m.m. (1899–1982)	60
Wästberg, Per, författare	225, 237
Werner, Gösta, konstnär (1909–1989)	235
Westrup, Stanislaw Przybyszewski, envoyé i Bern	44
Widén, Gustaf, journalist	118
Wikner, Pontus, filosof (1837–1888)	174
kejsar Wilhelm I	104
Windelband, Wilhelm, filosof (1848–1915)	28
Wirstedt, Daniel, furir	137–155
Wolff, Christian von, filosof (1679–1754)	174
Wunder, Heide, historiker	138

Z

Zorn, Anders, konstnär (1860–1920)	235
Zoroaster, poet, filosof, m.m.	186, 208

Å

Ågren, Åke, byggingenjör	89
Ågren, Maria, historiker	138
Åmark, Klas, historiker	200

Ö

Österling, Karin, författare	87
------------------------------	----

Personregister

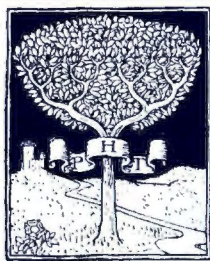
Personhistorisk tidskrift 2013:2

Artiklar

- Karin Hassan Jansson* Pigor: vardag och arbete under 1600- och 1700-talets tjänstefolks historia 137
- Anders Björnsson* Tågresenärer och klassresenärer – en personlig socialhistorisk betraktelse 159
- Sven Bjerstedt* En halländsk fotnot i den svenska filosofins historia: Emanuel Hvalgren 167
- Per Gunnar Edebalk* Gustav Möller och arbetslöshetsförsäkringen 193
- Patrik Lundell* Om biografiska samlingsverk 1700–1850 207

Recensioner 221

Medarbetarna i detta nummer 240

ISBN 0031-5699